

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Факультет української філології та журналістики

Кафедра української мови

Дипломна робота

магістра

з теми: **Народнорозмовне джерело мовотворчості
Григора Тютюнника**

Виконала:

студентка 2 року навчання освітнього
ступеня «магістр» групи FUkrb1-M18z
спеціальності 035 Філологія (Українська
мова і література)

Флорескул Наталія

Керівник:

Шеремета Н.П., кандидат філологічних
наук, доцент кафедри української мови

Рецензент:

Марчишчина А.А., доктор філологічних
наук, доцент кафедри англійської мови

Кам'янець-Подільський – 2019 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
Лексичні та фразеологічні маркери розмовності	15
1.1. Побутовизми у лексико-семантичному полі “людина”	15
1.2. Розмовні синоніми в динамічному портретові персонажа	26
1.3. Розмовний антропонімікон як компонент художньої оповіді	38
1.4. Емоційно забарвлена лексика в характерологічній оповіді	42
1.5. Лексичні засоби соціально-психологічної стилізації	47
1.6. Розмовний компонент у лексико-семантичному полі “природа”	51
1.7. Функції розмовних фразеологізмів у художній оповіді	54
Висновок до розділу	64
РОЗДІЛ 2	
Актуалізація словотворчих структур	65
2.1. Типологія розмовних словотвірних одиниць	66
2.2. Потенційно індивідуально-авторські розмовні словотвірні номінації ...	75
Висновок до розділу	78
ВИСНОВКИ	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	82
Список умовних скорочень використаних джерел	88

ВСТУП

Народнорозмовність – це естетично-стилістична категорія, що характеризується сприйманням світу крізь авторську призму розмовності, побутовості та відображення його засобами національної мовно-виражальної системи [13, с. 28].

У творчості Гр. Тютюнника активно вживається розмовна лексика, кодифікована сучасними словниками, з ремарками – *розм.* (розмовне), *рідко*, *діал.* (діалектне).

Розмовні елементи, що характеризують розмовно-побутовий стиль та частково й деякі інші, у наших словниках не позначені як «розмовні». У словнику ж «розмовне» – це переважно емоційно-експресивні елементи, позначені такою гамою відтінків: жартівливість, пестливість, зневага, презирство, іронія, вульгарність, фамільярність, а також – це діалектизми [13, с. 28]. Діалектизми є також структурними елементами художнього твору, їх естетизація є однією з ознак творчого почерку письменника.

Розвиток української літературної мови зумовив те, що грані розмовності розмилися. Словників діалектних, історичних не вистачає і буває важко розрізнити, чи це діалект чи просторіччя. В українській стилістиці та лексикології поняття просторічної лексики трактують по-різному. Частина українців (І.М.Кириченко, П. Левченко, А.А. Бурячок та ін.) традиційно уникають терміна «просторіччя», відносячи лексику такого роду до розмовної, позначаючи її відповідно «вульгарне», «фамільярне», «розмовно-знижене» тощо. Інші мовознавці (М.А. Жовтобрюх, Т.П. Їжакевич, А.П. Грищенко) об'єднують його з розмовною лексикою під загальною назвою «розмовно-просторічні слова». Низка дослідників (І.Г. Чередниченко, А.П. Коваль, О.Д. Пономарів, Ю.О. Карпенко, О.О. Тараненко та ін.) визнають наявність просторіччя в українській мові, користуються цим терміном у своїх працях, виділяючи певне коло таких слів. Категорія просторіччя стосується міських норм побутового мовлення, а саме ці форми функціонують неповноцінно, власне, в більшості міських

центрів України вони витіснені російською мовою. Ремарка «просторічне» стосовно української лексики відсутня і в самому тлумачному словнику, і в перекладних російсько-українських словниках, де часто вживаній російській позначці «просторічне» в українській частині відповідають інші ремарки – «розмовне», «фамільярне», «зневажливе», «вульгарне» і подібні.

Чітке визначення просторіччя подав, зокрема, О. Тараненко в енциклопедії «Українська мова». На його думку, це – один із структурно-функціональних некодифікованих різновидів загальнонародної мови, який, не будучи обмеженим територіальними або вузько соціальними рамками, разом з діалектами та жаргонами протистоїть літературній мові, її розмовному стилю. Основна форма функціонування просторіччя – усно-розмовна мова осіб, не знайомих у необхідному обсязі з літературними нормами внаслідок недостатньої освіченості [22, с. 498].

У наведеному визначенні категорія просторіччя обмежена сферою мовлення, що перебуває поза нормами мовного стандарту.

У творах Гр. Тютюнника спостерігаємо лексеми територіально обмеженого поширення, які по-різному трактуються в лінгвістичній літературі: «локалізми», «діалектизми» тощо.

П.Ю. Гриценко зазначає, що «діалектизм – це позанормативний елемент літературної мови, що має виражену діалектну віднесеність» [16, с. 146].

Якщо у початковий період формування літературної мови діалект (основний) через посередництво мови усної народної творчості виконує основоположну роль, то з часом його вплив зменшується (але не зупиняється). А для часу функціонування літературної мови як загальнонаціональної унормованої системи характерна зміна форми взаємодії літературної мови та місцевих діалектів. Вони є невичерпним джерелом для створення експресивних і образних лексичних засобів, набувають статусу народнорозмовного елемента мови художньої

літератури; разом з іншими розмовними елементами вони залишаються знаряддям подальшого прогресу мови, її писемних стилів через засвоєння нею того нового, що «з'являється в усно-розмовному мовленні народу» внаслідок спонтанного саморозвитку живої мови [15, с. 214 - 215].

Загальнонародна мова і місцеві діалекти не виключають одне одного, одне одного зумовлюють. Загальнонародна мова і місцеві діалекти є різноманітні форми того самого об'єкта – мови народу, – це відгалуження від загальнонародної мови, її давніші форми.

П. Ю. Гриценко вважає, що діалектизми у художньому творі – це один з виявів багатогранного процесу взаємодії діалектів і літературної мови: вплив літературної мови прискорює стирання відмінностей говорів, перебудову їх структури, зміну функцій їх елементів; водночас літературна мова живиться діалектизмами як засобом реалізації художнього задуму [22, с. 36].

Літературна мова завжди виростає на основі розмовної мови певних центрів чи місцевостей, вбираючи в себе елементи інших діалектів. Найбільше збагачується діалектними формами мова художньої літератури. Якого б ступеня розвитку не досягла літературна мова, весь час вона живиться розмовною мовою певної місцевості. У цьому виявляється її сила та постійне оновлення. На думку С.П. Вакульчук: «діалекти існують не тільки як вияв сьогоденної мови народу, а й тому, що говори та говірки є постійним джерелом збагачення літературної мови протягом її історичного буття. За багато десятиліть, навіть століть діалектні сили в літературній мові настільки змінюються, що їх сліди можна відшукати лише за допомогою наукового аналізу. Про те, що ці діалектні сили живуть у літературній мові, свідчать попередні періоди розвитку літературної мови. Вони виявляються в різних діалектних основах, у джерелах живлення мови окремих письменників. Ці джерела існують як факти історії літературної мови і виявляються одночасно як факти впливу на письменників, а, отже, і впливу на літературну мову» [20, с. 132].

Основними шляхами проникнення діалектизмів у літературну мову є мова художньої літератури, публіцистики, усне мовлення тощо.

Появі діалектизму у словнику сприяють такі чинники: авторитет письменника; визнаність його мови як зразка на певному відтинку мовної діяchronії; відповідності слова системі й структурі мови; поширеності естетичної доцільності. Отже, використання діалектного слова в художній літературі – значний крок до його «олітературювання», який завершується присутністю чи відсутністю у словнику літературної мови.

Простежити ж динаміку руху діалектного слова з словника мови письменника чи художнього твору в загальнономовний словник досить важко.

У тексті твору межа розмовного та діалектного варіюється, в будь-якому випадку це елементи розмовного колориту в стилі письменника.

Територіальний критерій не є абсолютний, з часом дещо втрачає своє значення, підтверджує наше сучасне «прочитання» і сприймання діалектного слова вже як елемента розмовного, а ширше як народнорозмовного, тобто такого, що втратив конкретну локальну маркованість. Така втягнутість діалектизму в систему мови, його «олітературення» зумовлюється, на думку С.П. Бирик, щонайменше трьома чинниками: 1) закріплення у шкалі емоційно-експресивних засобів того чи іншого синонімічного ряду; 2) наявності словотвірних ознак загальнономовності та прозорі внутрішньої форми; 3) традиційне використання в поетичній мові у функції стилізації назв місцевих реалій, що не мають у літературній мові еквівалентів і не функціонують на решті національної території [11, с. 48].

У тексті художнього твору діалектизми набувають додаткового смислового та естетичного навантаження.

Письменники використовують діалектизми для відтворення локального колориту описуваних подій, в етнографічно-побутових описах, для мовної характеристики персонажів.

Ми звертаємо увагу насамперед на діалектизми, які подаються у словнику з відповідною обмежувальною ремаркою.

Виступаючи на захист тих письменників, які вдало використовували у своїх творах діалектну лексику, Б.О. Ларін писав: «У них (письменників) діалектизми виступають не штучним вкрапленням, а заповнюють пустоти літературної мови, наповнюючи її органічною пластичністю, колоритністю. У них застосування діалектизмів значною мірою більш переконливе, виправдане. Цілком засвоєна і вкрай необхідна письменникові діалектна лексика і фразеологія вводяться турботливо, доводяться до читача з найбільшою ясністю, на яку здатен письменник. Ефективність їх майже завжди забезпечена» [50, с. 269].

Отже, народнорозмовність як стилістична категорія репрезентована в досліджуваних художніх текстах Гр. Тютюнника різними тематичними групами розмовної лексики, лексикою територіальних діалектів, найрізноманітнішими групами назв, пов'язаних із побутом, господарським життям селян, лексикою виразної суб'єктивної оцінки.

Будь-яка національна мова є надбанням окремого індивіда, але прагматично зорієнтованого на цей колективний продукт, тобто є засобом самовираження кожної конкретної людини. Кожен індивід має свою власну манеру висловлювання, спілкування в різноманітних ситуаціях, свій словниковий запас. Чим яскравіша особистість, тим оригінальніший її ідіолект, оскільки внутрішні якості особистості неодмінно виявляються в її мовленні. Саме в мові окремих людей, які імпонують середовищу своїм соціальним становищем, своїм розумом, талантом, освітою, культурністю, часто й зароджується активний процес розвитку літературної мови.

Для української літературної мови, зв'язки якої з живою народною основою з кінця XVIII ст. фактично не переривалися, приплив усно-розмовних слів до книжних стилів є особливо помітним джерелом появи нормативних варіантів. Сьогодні через нівеляцію територіальних діалектів природною базою літературних книжних стилів стає також літературне

розмовно-побутове мовлення. Цим і пояснюється неабиякий інтерес української лінгвістики до усної форми мови. Про важливість усного джерела у формуванні норм української літературної мови свідчить той факт, що до початку XX ст. всі українські словникарі відводили перше місце безпосереднім записам народної мови, етнографічним і фольклорним матеріалам [53, с. 49].

Мовознавці-дослідники історії української мови називають живу усну мову – «народна мова», «загальнонародна мова», «народнорозмовна мова», «жива народна мова», «усне побутове мовлення», «усне літературно-розмовне мовлення» і под. (І.К. Білодід, А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, Г. Левченко, І.Г. Матвіяс, Л.І.Мацько, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, І.Г. Чередниченко).

Жилко Ф.Т. зазначає, що у «розмовній мові народу є те, що живе тепер, те, що відмирає, і те, що народжується, виявлене більшою або меншою мірою» [43, с. 4].

Досліджуючи і вивчаючи українську літературну мову, Іван Огієнко зауважував, що «жива народна мова – невичерпне джерело багатства літературної мови. Але треба дбати дуже вміло черпати з цього джерела, бо далеко не все, що знаходимо в народній мові, надається їй для мови літературної. З народної мови беремо до літературної тільки те, що її доповнює і збагачує, цебто беремо кожне слово, коли воно глибше чи реальніше віддає певне розуміння» [55, с. 59].

Загальноновживану лексику кваліфікують як загальнонародну. До її складу належать слова, використовувані всіма носіями літературної мови незалежно від будь-яких соціолінгвістичних умов [72, с. 204].

Дослідниця категорії народнорозмовності С.П. Бибик зазначає, що «увага до поняття «народнорозмовність» посилилась у зв'язку з вивченням закономірностей розвитку усного літературного мовлення та його взаємодії з писемною формою загальнонаціональної мови.

Народнорозмовність виявляє себе як усномовна категорія в опозиції народнорозмовне/розмовне, усне/писемне, розмовне/книжне [14, с. 107].

У художньому стилі широко використовуються елементи народнорозмовної мови. У мовностилістичній системі художнього твору народнорозмовні елементи «олітературюються», виконуючи різноманітні стилістичні функції.

Термін «розмовна мова» використовується як узагальнене поняття. Розмовна лексика охоплює як стилістично нейтральні слова, і слова з додатковим стилістичним значенням.

Розмовна лексика – слова, що протиставляються стилістично нейтральній та книжній лексиці літературної мови своїм емоційно-експресивним забарвленням і функціонально-стильовим навантаженням. Розмовність охоплює широку гаму стильових і емоційних оцінок у невимушеному, переважно побутовому спілкуванні. На розмовній лексиці позначається безпосередній вияв почуттів мовця, напр., стан захоплення чимось. Колорит розмовності притаманний назвам, що властиві територіальним та соціальним діалектам, але набули поширення в усному різновиді літературної мови. Розмовного значення набувають і книжні за походженням, запозичені слова, напр., актор, кіно, хімія та подібні, якщо вживаються в переносному значенні.

Склад розмовної лексики рухливий, що зумовлено взаємодією форм існування національної мови в різні періоди її історичного розвитку. Ступінь кодифікованості розмовної лексики відбивають відповідні ремарки в загальномовних словниках. У тлумачному «Словнику української мови» (СУМ) кількість слів із позначкою *розм.* складає приблизно 10% від загальної кількості словникових слів. Разом із тими, що мають окремі розмовні значення, загальна кількість розмовних слів приблизно однакова з числом поширених термінів, що ввійшли в сучасну літературну мову (їх приблизно 20 000 – 25 000) [16, с. 521].

Мовно-естетична система письменника – його стиль – постає перед читачем, дослідником-стилістом як елемент його реального творчого життя, організований суб'єктивним світобаченням, світовідчуттям. В індивідуальному стилі письменника є часточка його характеру, манери говорити, вести живу бесіду, відчувати співрозмовника, його сприйняття життя, людини, довкілля.

Так, за творами Григора Тютюнника бачимо “оригінального майстра, який тонко відчував живе народне слово й умів перевтілюватися в цікавого оповідача ... Ефект присутності автора-оповідача, настроєність, перевтілення автора в мовний образ персонажа досягається різними текстовими, зокрема й синтаксично-інтонаційними, лексико-фразеологічними засобами” [42, с. 240].

Оця майстерність “перевтілення” вироблялася в дотриманні власного письменницького правила переповідати, програвати на людях той чи той епізод створюваного тексту. В одному інтерв'ю Гр. Тютюнник відзначив: “Що ж до героїв власних оповідань, то намагаюсь у добрій злагоді зі своїм ідеалом водночас наслідувати їх, тобто і писати, і виконувати роль водночас, перемагаючи і відтворюючи інтонації, міміку, жести, рухи... Це, мабуть, досить кумедне видовище, якщо дивитися збоку. Тому беруся до роботи лише тоді, коли поблизу немає людей... Ось такі взаємини. Майже язичеські”.

Оповідність Григора Тютюнника орієнтована на створення поліфонічного контексту, де розповідь ведеться від першої особи, від когось третього, де відбувається діалог персонажів та реалій довкілля – світу природи, де авторська модальність, аксіологічність реалізуються в численних метафоричних модифікаціях лексичної семантики, де є виразне налаштування на перегукування, реагування – на слово, звук, рух, жест, погляд, що ускладнює прозовий контекст ефектом присутності “чужого”

слова, авторською реплікацією (термін Л. Якубинського). психологізацією зображуваного.

Як справедливо відзначив Т.Г. Аврахов, “різниця між писаним твором Гр. Тютюнника і його усним відповідником практично відсутня. Розуміється, усним – в авторському виконанні. Письменник доклав багато зусиль, аби вберегти ефект розмовного жанру, коли контакт із слухачем (читачем) максимально досяжний... більшість новел Гр. Тютюнника – це і твір, і водночас немовби його виконання” [1, с. 37].

У такій мовно-естетичній системі й “нерозмовне” слово стає експресивно маркованим, контекстуально “зараженим” оповідністю (розповідністю), діалогізмом, риторикою усної розмови, нейтрально розмовне – об’ємним, містким, поліінформативним, а функціонально-стилістичне навантаження розмовної лексики, фразеології, синтаксичних структур невід’ємною якістю індивідуально-авторського стилю.

Відомо, що в тексті будь-якого стилю переважають функціонально не марковані елементи над маркованими. Використання таких немаркованих лексико-тематичних груп слів – дієслів руху, мовлення, слів-назв побутових реалій, частин тіла людини та ін. – зумовлене позатекстовим системотвірним чинником – художнім баченням автора, яке визначає стилістико-естетичні критерії добору слів: “Саме в слові нерідко поєднуються різноманітні асоціації, які включають не тільки номінативний опис реалій, але й їх звучання, ... не тільки зовнішні риси людини, але й її рухи, вчинки, думки, характер, мову” [51, с. 151]. Такі слова Тютюнник “відшукував” художницьким чуттям, підслуховував у живій буденній розмові, у спілкуванні з людьми у найрізноманітніших побутових ситуаціях – на базарі, на вигоні, біля рибальського вогнища, у дорозі, з “балачок при гурті” тощо. Цей живий, реалістичний мовний матеріал потрібен для того, щоб створити в уяві читача образи конкретно-чуттєвого змісту, тобто картини зорові, звукові

[пор 36, с. 3]. Тому динамічна поліфонічна художня модель світу Григора Тютюнника ґрунтується на актуалізації лексики із семами ‘рух, дія’, ‘зорове сприймання’, ‘звук’, вона створюється шляхом модифікації семантичної структури слова, невід’ємним компонентом якої є естетичне значення. Наявність моменту “динамічного поліфонізму” в художньому тексті зумовлена тим, що діалогічне спілкування є реальною сферою життя мови [3, с. 212]. Внутрішня діалогічність слова, яка не приймає зовнішньо-композиційних динамічних форм, “має величезну стилеутворювальну силу”; внутрішня діалогічність знаходить своє вираження, зокрема, у семантиці слова [2, с. 92 – 93].

У формуванні письменницького чуття до розмовного слова, його природності, чуттєвості важливе значення мав словник української мови за редакцією Б. Грінченка (тому далі для підтвердження кодифікації тих чи тих розмовних одиниць, фразем використовуються посилання на це лексикографічне джерело). У “Автобіографії” Гр. Тютюнник писав: “Прочитав словник Грінченка і ледве не танцював на radoшax – так багато відкрив цей блискучий твір” [25, с. 23]. Наснажували до письменницької праці й збірники прислів’їв: “Читаю словник і збірники прислів’їв. От де мова! Пружина. Ледь відпусти – так і дає в зуби” [25, с. 97]. У цих джерелах він бачив той матеріал, що давав жанрово-стильову основу для його творчості.

Отже, оповідність Григора Тютюнника – це орієнтація на слово, що звучить, вимовляється, на слухача-читача і слухача-співрозмовника, безпосереднього спостерігача подій, діалогізовану комунікацію, а також динамізація естетичних модифікацій стилістично нейтральної та розмовної (кодифікованої чи некодифікованої) лексики із семами ‘рух, дія’, ‘зорове сприймання’, ‘звук’. Особливе місце в художній оповіді письменника займають розмовні лексико-фразеологічні та синтаксичні

одиниці, зумовлені тематикою його творчості, а також естетико-стилістичними принципами словесно-художнього зображення дійсності. Естетичне приращення “зовнішньої” та “внутрішньої” діалогічності виступає єдиним чинником усіх рівнів, форм, структурно-композиційних елементів художньої оповіді, в якій центральним маркером є розмовність.

Актуальність теми дипломного дослідження мотивуємо тим, що творчий доробок Гр. Тютюнника недостатньо вивчений, зокрема, в історії української літературної мови. Твори письменника, повернуті в український національний контекст, становлять цінне джерело для вивчення лексичних багатств художньої мови.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що здійснено систематичний відбір, класифікацію і аналіз стилістично забарвленої лексики творів Уласа Самчука, вмотивовано народнорозмовну основу цієї лексики; з погляду традиційних та нових лінгвістичних підходів також конкретизовано термін «народнорозмовність».

Мета роботи – дослідити народнорозмовну лексику творів Гр. Тютюнника у функціонально-стилістичному аспекті. Поставлена мета передбачає розв’язання таких **завдань**:

- обґрунтувати народнорозмовну основу лексики творів письменника;
- проаналізувати стилістично забарвлену лексику та фразеологію, зокрема розмовну та діалектну, у творах Гр. Тютюнника.

Об’єкт дослідження – мова художніх творів Гр. Тютюнника.

Предмет дослідження – розмовна лексика творів Гр. Тютюнника.

Джерельна база дослідження – твори Гр. Тютюнника.

Теоретичне значення роботи полягає в поглибленні положень рівневої стилістики щодо виявлення структурно-семантичних і стилістичних різновидів лексики в ідіостилі письменника; у встановленні зв’язку світобачення письменника з мовою його творів та з національною

мовною картиною світу, у висвітленні ролі художньої особистості в мовно-літературному процесі.

Практична цінність одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути використані в теоретичних курсах лінгвостилістики, у спецкурсах із лінгвостилістичного аналізу тексту, у практичній лексикографії при укладанні словників мови письменників. Практичне значення роботи пов'язане також з потребою оновлення курсу історії української літературної мови.

Методи дослідження. У дослідженні застосовано загальний метод лінгвістичного спостереження й опису мовних явищ, метод лексико-семантичного аналізу мовних одиниць, кількісний аналіз, метод виявлення словесно-образних домінант.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи обговорювалися на засіданнях кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. З теми дипломної роботи магістра підготовлено науковий виступ “Діалектна лексика у творах Григора Тютюнника” на наукову конференцію студентів та магістрантів за підсумками НДР у 2017-2018 навчальному році. Основні положення роботи апробовано на Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів та молодих учених «Дискурс у колі антропоцентричних наук: загальнолінгвістичні та прикладні аспекти» (28 березня 2019 р., м. Миколаїв).

Обсяг і структура роботи. Робота складається із вступу, двох основних розділів, висновків та списку використаної літератури, що налічує 74 позиції. Загальний обсяг роботи – 89 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЛЕКСИЧНІ ТА ФРАЗЕОЛОГІЧНІ МАРКЕРИ РОЗМОВНОСТІ

1.1. Побутовизми у лексико-семантичному полі “людина”.

Розмовно-побутова лексика становить основу художньої оповіді Григора Тютюнника. Творча індивідуальність письменника виявилася у майстерності щодо оволодіння художньою деталлю – потужним способом образного концентрованого мислення, спрямованого на пізнання простої людини-працівника, її життя. Побутовизми з повсякденного світу людини 50–60-років ХХ ст. – елементи зображуваної художньо типізованої дійсності. Пізнання лексичного наповнення цих груп слів дає повніше уявлення про довкілля, основи життя та психології, відчуттів та переживань, ідеалу людини-персонажа, її мовні звички. Окреслення картин сільського повоєнного побуту є способом зображення людини в тих часово-просторових координатах, з певними запитами, моральними принципами, взаєминами, смаками. Тому побутовизми виконують і власне художньо-зображальну функцію, і є тлом психологізації світовідчуття персонажа.

У мові творів Гр. Тютюнника актуалізовано такі групи лексем-побутовизмів – назви хатніх речей, сільського реманенту; машин, засобів пересування і под., а також назви одягу. Так, переважно нейтральна в стилістичному плані побутова лексика, це шар мовних одиниць, що модифікують художній континуум, налаштовують читача на невимушену оповідь, конкретизують естетичний образ села, людини в цьому середовищі, є знаками з ареальною інформацією.

Отже, ці лексеми створюють один тип побутової розмовності. Це виявляється через текстові одиниці, що називають:

1) реалії хатнього вжитку: *Оксьон любив вішатися: на першій від комина бантині* (2, 226)¹ [СУМ, I, с. 102; Сл. Гр., I, с. 27]; *Хата наша, батьківська й дідівська. старовинна, з плетеним бовдурам* (2, 238) [СУМ, I, с. 206; Сл. Гр., I, с. 78]; *Ні я знайшов у сінях стертий віник-деркач* (2, 115) [СУМ, II, с. 252]; *А вікна потихеньку гудуть од вітру наче над ними хтось драгву насмолює* (1, 58) [СУМ, II, с. 408; Сл. Гр., I, с. 441]; *Там уже скоро обичайка розколеться, бубню сердитенько* (1, 73) [СУМ, V, с. 501; Сл. Гр., III, 9]; *Тоді Андрій прожогом схоплюється з постелі* (I, 53) [СУМ, VII, с. 373; Сл. Гр., III, с. 371]; *вдихнув сирої нагрівної пільми, напоєної духом підпрілого сіна з примістки* (1, 101) [СУМ, VII, 672; Сл. Гр., III, с. 426]; *руки міцно притискали мене до череня* (2, 54) [СУМ, XI, с. 308; Сл. Гр., IV, с. 457]; *умочають пальці в цеберку з водою* (1, 17) [СУМ, XI, с. 191; Сл. Гр., IV, с. 426] тощо.

Деякі з побутових назв мають розмовну маркованість, як-от: *Солома одійшла і підтекла калюжею. І коли мати, ставши навколішки, розпалюють у грубці, верчки сичать і довго не займаються* (1, 17) [СУМ, I, с. 337]; *тепленької олійки жбанок* [СУМ, II, с. 264] *у бідарку* [СУМ, I, с. 576] *вкине з обремком сінця чи соломки* (1, 89);

2) страви, напої: *пшоняники, гарбузянка*: *Інтересно, що дід на вечерю поставить? Ну, талі борщу, сала, каші молошної...* (1, 77); ... дими з бовдурів пахнуть всяк своїм: то *кулешем*, то *оладками* гаряченькими, то не розбереш і чим (1, 78);

3) надвірні реалії та будови: *Порипує вітер... воряками* (1, 58) [СУМ, I, с. 682; Сл. Гр., I, с. 240]; *У бабусі Марфи дві сестри-однолітки: груша і копанка* (1, 237) [СУМ, IV, с. 279; Сл. Гр., II, с. 280]; *Він добув з хлівчика рашник* (2, 58) [СУМ, XI, с. 83]; – *Там не там, ближче до сажа розкладай!* (1, 16) [СУМ, IX, с. 14; Сл. Гр., IV, с. 96]; *[у клубі] грали на баяні, танцювали на круглому цементованому тічку* (1, 129) [СУМ, X, с. 150; Сл. Гр., IV, с. 267];

¹ Тут і далі цитуємо за виданням: Тютюнник Г.М. Твори. Книга 1: Оповідання. Київ. Молодь, 1984. 328 с.; Книга 2: Повісті. Київ. Молодь, 1985. 328 с., вказуючи лише том і сторінку.

накидати важкі солом'яні **брили** (1, 52) [СУМ, I, с. 236; Сл. Гр., I, с. 99]; услані околотом **сани** (1, 106) [СУМ, V, 674; Сл. Гр., III, с. 48]; крізь **шалівку** разом із світлом просмоктувався цигарчаний дим (1, 88) [СУМ, XI, с. 400; Сл. Гр., IV, с. 482];

4) засоби пересування та їх частини: *На останній **підводі**, що трохи відставаха від обозу, скулившись, сидів у **передку** солдат* (2, 83) [СУМ, VI, с. 173; Сл. Гр., IV, с. 117], *солдат незграбно сплигнув з хури, озирнувся на сонце* (2, 83) [СУМ, XI, 173; Сл. Гр., IV, 4191; Дівчина вхопилася за дишаїь (2, 108) [СУМ, II, с. 292; Сл. Гр., I, с. 385] та ін.;

5) селянський реманент: *ганявся за нами з **корбою** в руках* (2, 160) [СУМ, IV, с. 286; Сл. Гр., II, с. 283]; ***Ломаку** треба було взять* (2,302) [СУМ, IV, с. 543; Сл. Гр., II, с. 376]; *Стукаю **пужалном** у віконницю* (I, 78) [СУМ, VIII, с. 385; Сл. Гр., III, с. 498]; *А я беру старе одпалене **рогачило** і ширяю ним у хмизок* (1, 71) [СУМ, VIII, с. 591; Сл. Гр., IV, с. 27]; *Піймаю **обпал**, ухоплюся за нього руками і правлю бо берега* (2, 124) [СУМ, V, с. 462; Сл. Гр., III, с. 1].

Частина позасловникової лексики – це такі мовні засоби, що уживаються для місцевого означення сільського побуту в невластне-прямій мові персонажів: *Коням теж було холодно, і вони сіпалися, але їх придержувши іздові – один за віжки, другий за **оборотьку*** (1, 107); *інші пробували обточувати на наждаку шматочки заліза, а в кого був **козик** – то козик* (2, 137); *Шморигнула **мисина** – в'ють, в'ють* (1, 38); *Коли набирали солом, дід часто сповзав із скирти, нанизував солом на **ріжняки*** (1, 36);

6) збірні поняття, як-от: *Ми позмітали **обрубки** та **ошурки** з-під терпугів* (2, 137) [СУМ, V, с. 839; Сл. Гр., IV, с. 84]. Деякі з них мають кодифіковану розмовну маркованість: *вуличку і завулок, усипані понад парканами **жужелицею** праосінню та весняну багнюку* (1, 203) [СУМ, II,

с. 545]; *Та найдужче знав і любив оці кучугури **штибу** (2, 203) [СУМ, XI, с. 536].*

Характерно, що для деяких вузьковживаних спеціальних лексем автор дає пояснення у виносках: *Ми з Василем розібрали п'ять ящиків на дощечки. ... я затісував їх під штахет, а Кібкало підбирав до **лат** навколо могили (2, 149) – там само: Лата – довга жердина або дошка, до якої прибивають штахети [СУМ, IV, с. 453; Сл. Гр., II, с. 347]; і на берег вийшло двійко хлоп'ят з в'язанками обчухраного шелюгу за плечима, мабуть. на **верші** або кошики порізали (1, 130) – там само: Верша один з видів ятера, сплетеного з тоненьких лозинок [СУМ, I, с. 337; Сл. Гр., I, с. 141], хоча у словниках вони не відзначені як діалектизми.*

Слово *рашник*, на противагу попереднім, не фіксується словниками: *Він добув з хлівчика **рашник** поставив на сніг догори гузенцем (2, 58) – там само: Рашник – сачок.*

Побутова розмовність, створювана повсякденним предметним світом, засвідчує часовий, соціальний зріз народної культури.

Повсякденна картина світу, означена часом 50 – 60-х років XX ст, що її створив письменник, ґрунтується на українськості виділених реалій, на типових етнографізмах, відомих з обрядових побутових ситуацій. Це, зокрема, *шишка* – весільне пригощання, весільні ласощі, як тлумачать його автор-оповідач, персонаж. Даті в діалогічному контексті уточнюється: – А що це за буценик! – спитав, розглядаючи *пухку запашну квітку з рум'яними пелюстками*. Дівчина засміялася тихо, сяючи білими сміюнцями. – *Шишка*, – сказала. – *На весілля таке печуть: шишками зветься. Це я сама придумала – квіткою і спекла крадькома, бо світилкам не можна шишки робити (1, 214).* Символічним змістом наповнені назви реалій обряду весілля – *коровай, уквітчаний калиною, свічки, квітчаста бабина хустка, плаття молодої,*

фата, дружки, скриня, могорич, миска пашиці й срібняків, вишиваний килимок (“Оддавали Катрю”).

З окремих деталей-етнографізмів скомпонована обрядодія поминання: *В хаті пахло живицею, що сям і там виступила з нових недосушених дощок [..], новим коленкором, гарячим воском із свічки і морозом од забужавілих вікон, а з хатини, де варився обід, – **капустою, узваром, домашньою локишиною, свіжим хлібом та самогонкою*** (1, 106).

Стилістично нейтральні в загальномовному плані ужиткові назви функціонально відтінюються в сполученні з модифікаторами “орозмовлення”:

а) розмовними або метафорично вжитими прикметниками та дієприкметниками: *Звичайні чорні інструменти, тільки й того, що не захватані... іржею* (2, 135) [СУМ, III, с. 377: ‘забруднені’], *Старий стояв у роздзяплених дверях* (1,29) [СУМ, VIII, с. 681: ‘широко відчинені’], *Коли вночі їде якась **приблудна машина*** (1, 11) [СУМ, VII, с. 550: ‘випадкова’];

б) іменниками-найменуваннями певної кількості чогось: *Отож іде, скажімо, опішнянський дядько до Зінькова ... з **хурою горициків*** (2, 239) [СУМ, XI, с. 173]; *Він витяг з кишені **папушку грошей*** (1, 143) [СУМ, VI, с. 59];

в) дієсловами на означення фізичної дії: *гульк – у хвiртці **конверт стримить*** (1, 51) [СУМ, IX, с. 770]; *пробачте, що такого довгого **листа накрутив*** (1, 51) [СУМ, V, с. 113]; *ті, у кого **завалилися марки** для конвертів, виносили італійцям* (2, 94) [СУМ, III, с. 37]; *А тут **нагодився молоковоз*** (1, 188) [СУМ, V, с. 51]; *а далі **цупимо тачку** вдвох* (1, 188) [СУМ, XI, с. 248]; *Лаштуй, сину, **примусію*** (1, 73) [СУМ, IV, с. 456], ***Надряпали** в кишені тютюнової **потерті*** (1, 23) – ‘набрати чогось дрібного’ [СУМ, V, с. 78: ‘недбало, мілко вибрати що-небудь’];

г) метафоричними дієсловами, пор.: Значить *карбюратор підгуляв* (1, 134) – ‘зламатися’ [СУМ, VI, 420: ‘бути невдалим, поганим’].

У Тютюнниковій оповіді засвідчено й такі вживання назв побутових реалій, текстове значення яких не збігається зі словниковим. При цьому зберігається прозорість в ну трішньої форми слова, його впізнаваність та співвіднесеність з позначуванним. Такі семантичні зсуви мотивуються текстовим оточенням, пор.: *він ніяк не міг потрапити шнурком у мерзле вічко* (1, 67) [СУМ, I, с. 691: ‘невеличке віконце в чому-небудь для спостереження’; Сл. Гр., 1, с. 243: ‘очко, отверстія между нитками рідкої ткани’; текстове – ‘спеціальний отвір для шнурування взуття’]. Або ж такий приклад: *Умившись, дядько надівав чисту сорочку і сідав до столу. – А давай лишень свої **граматки**, подивимось, що таму тебе з науками* (2, 79) [СУМ, II, с. 155: ‘заст. Буквар’; Сл. Гр., I, с. 321: ‘азбука, буквар’; текстове – ‘списані зошити’].

Як знаки побутової розмовності сприймаються загальномовні субстантивовані означення: *Іван залишався на роботі до потемок, інколи ж ніби **зурочена** зупиняюся враз* (I, 200) – ‘старий, пошкоджений верстат’; Вони мені й базарового давали (свистун опішнянський та ще й голосний) (1,74) – ‘призначений для продажу предмет’; *Молодицю, комод, богів – усе побачив. а **їстівного** й не вздрів* (1, 78) – ‘усе, що приготовлене для споживання’.

Частина розмовно-побутової лексики функціонує як ознака мовлення того чи того персонажа чи мовного колективу. Як правило, текст супроводжується такими вказівками на джерело: *пошкодив йому осколок ту частину тіла, яку **Свирид** звав «апаратом»* (1 192).

Часто „чуже”, почуте та перенесене в текст розмовне слово виділяються за допомогою лапок. Таке графічне виділення є естетичним знаком авторської присутності, пор.: – *А ти **півсмерті** приніс? – питається Микита* (1, 172); Коли обидві «півсмерті» вже давно випито (1, 174).

Предметний світ також включений у поліфонізм художньої оповіді Гр. Тютюнника, де за допомогою метафорично вжитих дієслів створюється звукове поле ужиткових реалій, напр.: *стає чути, як зітхають міхи* (1, 92); *Чи то пак хмизок у челюстях сичить* (1, 72); *Солома їжиться від паморозі і аж ричить* (1, 17), *А солома на саях і собі підпрягається: сичить, їжиться од морозу і луциться усередині – злягається...* (1, 77); *За комином у другій кімнаті продеренчала телефонна ручка* (2, 77).

Деколи модифікаторами озвученої дії можуть бути й розмовні лексеми, зокрема: *у вікно вдираються звуки піаніно* (2,176); *А за Софійчиною хатою... ляпають картами і мовчать* (1, 229).

Психологічно-побутова розмовність виникає у такому вживанні назв реалій, що вони набувають функцій мовних знаків історико-художнього часу, створюють мовний образ певного періоду життя людей, а також гумористичну конотацію висловлень.

Стилістичним прийомом переведення побутової розмовності в психологічно-побутову виступає ампліфікування рядів іменників на означення реалій часів війни, зокрема найменувань страв, харчу, як-от: *І ще чував Климко, що за склянку солі можна виміняти всякого добра: мисочку чи дві кукурудзи, відерце картоплі чи й хліба справжнього* (2, 79). Мікроконтекст може мати аксіологічні розмовні елементи, що посилюють момент психологізму, як-от: *Харч у мене бідненький: черства солдатська хлібина, покраяна на великі шматки, грудка маргарину та сірникова коробочка солі, але й не прошу більше* (2, 74).

Ампліфікаційні ряди найменувань побутових реалій післявоєнного часу аксіологізують образ бідного з незначними радощами сільського повсякдення, пор.: *На перше був борщ, на друге – пшоняна каша, прилита зверху присмаженим, аж чорним, борошном з цибулею, на третє чай* (2,

138); – *А зараз чим **гратися**?* – запитала Поля. – **Черепочками** *А то так зроби собі куклу з ганчір'я* (1, 46) та ін.

Психологізоване й часово та соціально марковане предметне тло в авторських описах зовнішнього середовища. Стилiстично нейтральні елементи – іменники – загальні назви об'єктів “промовляють” про світоорієнтацію чи світосприймання образів-персонажів. Пор. предметне оточення інтелігента: ***Піч, лежанка, прості розхристані стільці, фотокартки, заведені в кустарні рамця...*** (2, 190); рахівника в селі: *Ще вмів Нюра вдягатися не як усі селяни, а як **рахівник, людина нерядова:*** *влітку – в хаковий костюм з накладними кишенями..., взимку – в довге ледь не до п'ят драпове пальто... І до всього цього – портфелік* (1, 218), майстра на заводі: *[Павло] розмірковував так: наскладаю грошей на машину і все, що до неї треба – **килим, фіранки, брезент і металеві каністри...**, тоді вже й жінку шукатиму* (1, 175); міської вчительки – його дружини: – *Все в квартирі в нас, – вела далі Рита, все є: **гарнітур** житомирський, **холодильник «Донбас», телевізор «Огонек», стіральна машина «Ністра», пилосос «Буран», правда, бо «Ракети» саме в магазинах не було*** (1, 177).

Ефект доброзичливої іронічності створює узагальнювальне словосполучення з експресивно-підсилювальною функцією, що передуює безепітетному описові побуту, узвичаєному, типовому. У такому випадку виникає контраст “високе книжне” – “нейтральне побутове”: ... *показував **неозорі свої маєтності**, – і в хаті й поза хатою: ліжко, шафу з одягом, рушники з голубами на стінах, паперові квіти у зеленій пляшці на столі, телевізор, два велосипеди, стрий і новий, хлів з коровою і телицею, хлівець з кабаном, колодязь на дві корби...* (1, 286).

Функціонально та стилістично вагомим компонентом у досліджуваних текстах є портретна характеристика персонажу створювана за допомогою побутовизмів, які, виконуючи зображальну функцію, забезпечують

невимушеність тих чи тих описів. Ці нейтральні одиниці національного словника, набуваючи естетичної ваги, створюють побутову та психологічно-побутову розмовність.

Через портрет-костюм подаються важливі зовнішні характеристики. У художніх текстах Гр. Тютюнника живуть звичайні персонажі. Зовні ці люди-трудівники непоказні. У центрі інтересів Тютюнника-письменника – людський характер. Тому в творах така характеристична деталь, як одяг, функціонально не переобтяжена.

Мовно-речовий зріз дозволяє визначити портрет персонажів, що пов'язаний з історичним часом та відповідно темою твору. Зокрема, одяг персонажів воєнного та післявоєнного часу одноманітний. Ось портрети-узагальнення учня технічного училища та селянина: *Видали їм новенькі хакові **пілотки**, новенькі теж хакові, гімнастерки з натороченими товстою ниткою кишенями на грудях* (2, 123); *Микита приїхав до нас років через два по війні. В заношеному солдатському одязі – **шапці, бушлаті та галіфе до черевиків з кирзовими халявами*** (1, 169); *Федір Несторович квартирував у неї звідтоді, як повернувся з госпіталю – у **пожмаканій [СУМ, VI, с. 777] шинелі*** (1, 26).

Небагатий та маловиразний український селянин після 50-х років. Ось назви чоловічого ([Кирячок] *одмухає з усіх боків нових хаковий **картуз*** (1, 217); [Подивимось. Може] ***кожушка** мені розстарається* (1, 41); *То справився, не вирізнивши у ряду з-поміж інших: **куфайка** новісінька* (1, 195) та жіночого одягу: [Стеха] *заплакала, уткнувшись лицем у китиці **великої накидної хустки*** (1, 107), *І на **кофтину** тобі буде, і на **платок великий роменський*** (1, 41) та ін.

Поряд з такими мовообразами персонажів портрет старого чоловіка видається узагальненим, у ньому “увічнено” військову, казенну манеру

одягатися, властиву сучасникові письменника. Пор.: *Коли це чую в садку у нас: шориг-шориг... Із-за сажа вивертають дід у кухвайці й з вилами* (1, 16).

Серед творів Тютюнника виділяються новели про шахтарів. Просторічне *шахтьорки*, розмовне *чуні* – найменування типових деталей шахтарського одягу та взуття: *Широкоплечий, потужний стоїть він у тому, в чому вийшов з лави: в «шахтьорках», у кеңці* (2, 283); *Слідом за Зульфатом прийшов і дідусь Горєєв, низенький, сухоплечий, у гостроносих чунях* (2, 99).

Мовно-психологічний зріз виявляє, за допомогою яких мовних одиниць письменник створив психологічно-побутовий портрет-костюм чи то людини-трудівника, чи то бідного напівсироти, чи то сноба, що забув про батьківські корені та ін. Автор послуговується як стилістично нейтральними, так і розмовними одиницями.

Психологічний зміст передають іменники-збірні назви на означення старого потертого одягу; пор.: *Що ж мені, в лахміття вдягатися? – здивувалася мама* (2, 64); *А я одягнувся в сухі й теплі свої лахи* (2, 25). Якщо за іменником *лахміття* в тексті закріплено зневажливу оцінку предметів одягу [СУМ, IV, с. 456; Сл. Гр., II, с. 348], то нейтральний розмовний варіант *лахи* вносить у текст доброзичливу модальність.

Словникова маркованість *жарт.*, визначена для лексеми *причандалля* [СУМ, VIII, с. 94: ‘які-небудь предмети, речі, призначені для чогось’], нівелюється в контекстному оточенні найменувань поношеного одягу та взуття (*пожмакана гімнастерка, зашкарублі черевики, потерта шинель*), пор.: *Ігорко порозкладав те **причандалля** на лаві* (1, 57). Жартівлива оцінка змінилася на співчутливо-інтимну в портреті-костюмі бідної, напіводягненої дитини післявоєнного часу.

В оповіданні “Син приїхав” назви одягу міських жителів та їх ознаки протиставлені характеристикам одягу селян. У цих художніх деталях фокусується проблема моральних, духовних чинників повноцінного життя.

Наприклад: *Рита подарувала свекрові зелену нейлонову сорочку і твердим, ніби луб'яним коміром* (1,179). В оповіданні “Оддавали Катрю”: [два молодики] *були одягнені однаково гарно – у білих нейлонових сорочках з краватками; суворо-урочистих чорних костюмах та новеньких болонях* (1, 152). Пор. одяг, запропонований матері та батькові-селянам: *По обіді Павло урочисто одімкнув чемодани й роздав подарунки: матері чорну лискучу плюшіку, так круто посипану нафталіном, що в хаті одразу запахло промтоварною крамницею, глибокі калоші на червоній підкладці, а батькові костюм, сірий у сосонку, – за 60 крб. 42 коп.* (1, 179).

Засобами експресивізації портретних характеристик виступають розмовні кодифіковані означення на зразок: *Одразу ж біля м'ясницької нас обаранив гурт циганок, розпатланих, сяк-так запнутих, у стоптаних черевиках на босоніж* (1, 142) [СУМ, VIII, с. 758; III, с. 253]; *Улітку ж, коли в село наїздили Палажеччині подружки понаряджувані* (1, 83) [СУМ, VII, с. 152].

Епітети на позначення неякісного старого одягу, взуття привносять в авторський оповідний контекст щемливо-доброзичливу модальність. Тут розмовність емоційно-експресивного плану: фамільярна маркованість прикметників переведена у співчутливу: *Стоїть обшарпаний дідок, [картуз] такий дохлий* [СУМ, II, с. 397], *знайома мені бабуся у довгополому заяложеному пальті, запнута хтозна-колишньою хусткою* (2, 220); *Пішов би в колгосп на нараду або на засідання виконкому – чоботи несправні* (1, с. 118).

Виразної типізації образів-персонажів Гр. Тютюнник досягає, звертаючись у портретних описах до прийомів справляння ефекту комізму: гумористичну конотацію створюють “знижені” порівняння-побутовизми, як-от: *Губи червоні, щока червона, тіло, як отой чобіт...* (1, 287); *Данило Коряк, чоловік худий, цибатий, плоскогрудий, але широкий у кості – сорочка*

на його плечах розіп'ята, мовби кроляча шкурка на граблищі – лаштується в путь (1, 97).

Як бачимо, спостереження над функціями побутовизмів у художній оповіді Тютюнника дає можливість уявити письменникового сучасника у збідненому одязі, у практично безрадісному, напруженому повсякденні, наповненому найнеобхіднішими реаліями побуту. Такі описи зовнішнього середовища мають співчутливий або ж іронічно-доброзичливий колорит.

Стилістично нейтральні й розмовні (кодифіковані та некодифіковані) лексеми в аналізованій художній оповіді виступають естетико-стилістичними модифікаторами предметної та психологічно-побутової розмовності, створюючи культурно-історичне темпоральне тло (час Другої світової війни, післявоєнний період, село 50 – 60-х рр.), художній образ соціально-культурного середовища (село, місто), підкреслюючи повсякденність у світоорієнтації, світосприйняття образів-персонажів.

Лексеми з колоритом розмовності кількісно не переважають над стилістично нейтральними, але стереотип функціонального ототожнення 'розмовне = повсякденне, побутове' впливає на сприйняття й стилістично не маркованих одиниць з предметним значенням, мовно-предметних знаків побутовості, як розмовних. Побутовизми як естетично модифіковані складники характерологічної оповідності співвіднесені з ідейно-тематичним змістом творів, їх настроєвістю.

1.2. Розмовні синоніми в динамічному портретові персонажа (семантичні групи 'дивитися, бачити', 'одягатися, надівати', 'іти, рухатися', 'говорити, балакати'). Невід'ємний компонент Тютюнникової оповіді – зовнішній портрет персонажа, створюваний, зокрема, синонімічним уживанням дієслів із семами 'дивитися, бачити', 'одягатися, надівати', 'іти, рухатися', 'говорити, балакати'. Їх аналіз

дає можливість побачити рух синонімічних уживань (часом іще не значень, а метафоричних образів, що за лексикографічною традицією відзначаються як *Образно) в індивідуальній мові письменника в напрямку до загальної норми, нейтралізації семантичної неконтактності слів.

Репрезентантна в текстах Гр. Тютюнника група найменувань із семою ‘дивитися, бачити’. Широта способів означення дії ‘дивитися’, що займає чільне місце в портретних характеристиках. дозволяє вибудувати синонімічний ряд, у якому виділяються стилістично нейтральні (дивитися і глядіти) та експресивно забарвлені лексеми.

Так. розмовною експресією відзначається група дієслів-синонімів із значенням ‘дивитися пильно, спрямовано’: *Олена вузькооко вставилася на нього* (1, 245); *кричали, вибалушивши очі* (2. 94). Дієслова *вставитися* [СУМ, X, с. 496; СС: немає] та *вибалушити* [СУМ, I, с. 348; СС, I, с. 226] мають розмовну кодифіковану маркованість. До них за семантикою та експресивною маркованістю прилягає позанормативне *вибанчитися* (пор. Баньки – ‘витріщені очі’ [Сл. Гр., I, с. 27]). На нашу думку, *вибанчатися* має значення ‘широко розкривати, витріщатися’ (про очі) та є уснорозмовним відповідником кодифікованої лексеми *вибалушувати* [СУМ, II, с. 348], пор.: – *А я тобі що – вітер у другий бік поверну?* – здивовано *вибанчиться* сусіда (1, с. 271).

До виділеної групи належать лексеми *зорити* [СУМ, III, с. 687; Сл. Гр., II, с. 180; СС, I, с. 133], *зирити* [СУМ, III, с. 680; СС, I, с. 411], що в СУМ та СС марковані як *розм.* У цій групі дієслів вони вирізняються характером сполучуваності з прислівником, прикметником:

а) вносять негативну оцінку до характеристики дії: *Відтоді німий ... зорив на колишнього об’їждчика таким дикими, недобрими очима, що той аж не витримав якость* (1, 131); *якби не його очі, які тільки-но зеленим*

холодом **зори́ли** мені в душу (2, 170); Я пригадав, як він скося **зорив** на мене, ніби прикидаючи щось в умі (2,202);

б) пов'язують характер дії з пригніченим емоційним станом персонажа: Зав'язуємо шнурки, а самі **зоримо** впідлоба на абрикоси (2,143); Його слухали понуро, **зори́ли** у вікна (2, 133); а дядина **зирила** на нього очима недобрими (2, 305).

Відзначені лексичні одиниці в тексті естетично модифікуються в засіб зневажливої оцінки та емоційного несхвалення дій та вчинків персонажа.

Наступна група представлена дієсловами із значенням 'дивитися час від часу', зокрема: *То він сердитющо **зиркає** на корову, однак не лається (годувальниця ж)* (1,227) [СУМ, III, с. 568; СС, I, с. 344]. Такі назви позначають короткочасну, моментальну дію, зображення якої набуває конкретно-чуттєвого змісту, про що засвідчують прислівники на позначення настрою чи темпу дії: *Павло одвів погляд од вікна, за котрим навскіс летів сніг, **понуро зирнув** на піч* (1, 114). Хоча виділене дієслово й не має ремарки *розм.*, але його експресивність, що аж ніяк не співвідносна з книжним уживанням, дає нам право кваліфікувати його як розмовну одиницю мови.

Група дієслів із значенням 'сприйняти зором'. Серед них лексеми з розмовною експресією: *А там уже село **набачу**, в тому й заночую* (2, 12) [СУМ, V, с. 11; Сл. Гр. II, с. 462; СС, II, с. 248]; *раз Данило **вгледів** щось* (1, 98) [СУМ, X, с. 375; Сл. Гр., IV, с. 314]; *І раптом замовк, **уздівши** замполіта* (1,68) [СУМ, X, с. 407; СС, II, с. 248; стилістична позначка *заст.*].

Отже, динамічна ознака 'дивитися, бачити' репрезентована 10-ма компонентами (із них 7 – розмовні), об'єднаними в 3-х синонімічних рядах загальномовної семантики.

Дієслова із семою 'дивитися, бачити' перебувають в асоціативно-семантичному зв'язку з найменуваннями *очі – баньки – зір – зіниці*. їх уживання – це не лише назва частини обличчя, але й виразна оцінна

номінація, через яку автор-оповідач представляє своє сприйняття людини “чужими”, сторонніми очима, очима спостерігача. Тому й відрізняються ці слова не лише маркованістю, але й аксіологічним контекстним наповненням. Так, стилістично нейтральному *очі* протиставлена лексема з вульгарною маркованістю *баньки*, пор.: *Чепурненький з лиця, хоч і понуркуватий трохи, баньками з-під чуприни тільки блись-блись* (2, 23) [СУМ, I, с. 102]. Розмовне ж кодифіковане слово *зіниці* [СУМ, III, с. 574], що характеризується як рідковживане, з’являється в контекстах з доброзичливо-інтимним колоритом, напр.: *без матириного пороху в зіницях* (1, 220).

Функціонально навантажена в художній оповіді Тютюнника семантична група дієслів ‘одягатися, надівати’. У текстах оповідань це значення передають слова-синоніми *одягатися – надівати, натягати; напинати* (розм.) [СС, 1, с. 886], а також назви дій *обпінатися* (розм.) [СУМ, V, с. 556; СС: немає], *перебиратися* (розм.) [СУМ, VI, с. 125; СС, 11, с. 162]: *А я одягнувся в сухі й теплі свої лахи* (2, 25); *похвалився, натягаючи* [гімнастерку] (1, 56); *А що в тім такого, що я нову сорочку нап’яв* (1, 13); *Коло річки він перебрався в лахміття* (1, 184); *туго обпінувшись* рябою плащ-палаткою (2, 101).

Розмовною експресією об’єднана група дієслів на означення дії ‘забезпечити себе одягом’, напр.: *Подивимось. Може ... кожушка мені розстарається* (1, 41) [СУМ, VIII, с. 816; Сл. Гр., IV, с. 58; СС, 1, с. 424]; *То справився, не вирізний у ряду з-поміж інших: кужайка новісінька* (1, 195) [СУМ, IX, с. 593; Сл. Гр. IV, с. 188; СС, II, с. 669]. Щодо останнього з наведених слів, то варто відзначити непослідовність його ремаркування у СУМ (“5. розм. Забезпечити себе чимось необхідним”) та СС (без ремарки).

Динамічний портрет у Гр. Тютюнника реалізується також через дієслова із семою ‘іти, рухатися’ – одного із засобів художньо-образної конкретизації зовнішньої характеристики образу-персонажа. Для аналізованої оповіді характерні:

1) синонімічна група ‘іти – рухатися’ з такими семантичними різновидами:

- ‘*почати іти*’. Це стилістично нейтральні мовні одиниці як компоненти оповідних структур: *Я зняв шапку, тихо поздоровкався, проте з місця не зрушив* (2,45); *син уже мав одержати листа і вирушити на дім* (1, 119); *І рушили: попереду Павло в новому костюмі* (1, 183);

- ‘*пересуватися, іти в певному напрямкові, кудись*’. Представлений кодифікованими розмовними дієсловами: [Хлоп’ята] *прошували* *прямо на засідку* (1, 130) [СУМ, VIII, с. 351; СС, II, с. 502: *розм.*]; *пхається* *прямо під машини* (2, 198) [СУМ, VIII, с.414; СС, I, с. 772: *фам.*];

- ‘*іти, пересуватися певним способом*’. Репрезентований стилістично нейтральними (як-от: *І завертають бо Пронів* (I, 217) [СУМ, III, с. 42]) та кодифікованими, некодифікованими розмовними лексемами: *і вся група позадкувала до дверей, затупотіла в сінях* (1, 63) [СУМ, VI, с. 786: *розм.*; СС, I, с. 276: без ремарки]; *Павлушко знову збирав, рачкуючи від колоска до колоска* (1, 130) [СУМ, VIII, с. 460; СС, II, с. 258]; *Устим цибав широко, розбризкуючи великіши чобітьми руді калюжки* (1, 245) [СУМ, XI, с. 205: без ремарки; СС, II, с. 694: *розм.*];

- ‘*прийти в інше місце, змінити місце перебування*’. Засвідчено кодифіковану розмовну лексему: *А, може, поки доб’ємося, і вгмониться* (1, 139) [СУМ, II, с. 318, СС, I, с. 429: *розм.*];

2) синонімічна група ‘іти – пересуватися швидко’ з такими семантичними різновидами:

- ‘*швидко, квапливо піти*’. Реалізований розмовною кодифікованою лексемою *шаснути*: *а Калінкін шаснув у якийсь провулок* (2, 297) [СУМ, XI, с. 419; СС, II, с. 235];

- ‘*швидко виходити звідкись чи заходити кудись*’. Представлена кодифікованим розмовними лексемами: *обаранити* [СУМ, V, с. 463],

наскочити [СУМ, V, с. 189], *вигулькнути* [СУМ, I, с. 381; СС, I, с. 194: інше значення ‘виринати із води’]; *хтось там пхається у двір* (2, 301) [СУМ, VIII, с. 413; СС, I, с. 772: *фам.*]; *тоді морг дівчатам, то вони хаміль, хаміль – і в сусіднє купе* (2, 22) [СУМ, XI, с. 16; у СС немає];

- ‘*ходити дрібніти частими кроками*’. Репрезентований кодифікованими розмовними лексемами: *Іванько задрібцював ногами* (2, 58) [СУМ, II, с. 417; СС, I, с. 470]; *Поруч, ледве встигаючи за директором, дріботів якийсь дідусик* (2, 129) [СУМ, II, с. 416; СС, I, с. 470]; *Оксьонша попереду, Артем чимчикував слідом* (2, 226) [СУМ, XI, с. 324; СС, I, с. 647];

- ‘*дуже швидко бігти*’. Представлена кодифікованою розмовною лексикою: [Я] *клацаючи зубами, дременує до річки* (1, 20) [СУМ, II, с. 411; СС, II, с. 250]; *Чого ж він сам не прискочив?* (1, 121) [СУМ, VIII, с. 20; СС, II, с. 199]; *Що ж це ви, тітко, ... кидаєте мене напризволяще, а самі драла* (1, 311) [СУМ, II, с. 17; СС, I, с. 875]; – *Візьму колись отой чемодан. – вказує очима під ліжко. – І чкурну назад* (1, 174) [СУМ, XI, с. 344; СС, II, с. 250];

3) синонімічна група ‘іти – пересуватися повільно’ з такими семантичними різновидами:

- ‘*повільно, мляво або важко пересуватися*’, що реалізується в основному кодифікованими лексемами: *Притьонає додому опівночі й у чому була в постіль* (2, 22) [СУМ, VIII, с. 78; СС, I, с. 90]; [Степан] *пішки через весь Поділ поплентався на Узвіз* (2, 208) [СУМ, VII, с. 208, СС, I, с. 90]; а також за допомогою діалектизмів (*Отак і плуганимось селом, як два необ’їжджені бички в ярмі* (1, 133) [СУМ, VI, с. 595; СС, I, с. 90]), слів з індивідуально-авторською маркованістю: *Прилямає під вікна та й виграє на сопілці* (1, 23);

- ‘*брести*’, який включає розмовні лексеми: *Юрба ремісників ... суне йому назустріч* (1, 61) [СУМ, IX, с. 843; СС, I, с. 90]; *Човпуть до вікна, заточуються* (1, 78) [СУМ, XI, с. 348; СС, I, с. 90];

4) синонімічна група ‘іти – рухатися в різних напрямках’ з такими семантичними різновидами:

- ‘блукати, ходити сюди-туди’, що об’єднує кодифіковані лексеми з розмовною маркованістю: *У неділю з самого ранку в степановому дворі **вешталися** люди* (1, 150) [СУМ, 1, с. 345; СС, 1, с. 75]; *Ця бабуся щоденно **швендяла** нашою вулицею* (2, 220) [СУМ, XI, с. 428; СС, I, с. 75]; *Ще вчора Олексій Цурка **тинявся** в селі побіля клубу* (1, 157) [СУМ, X, с. 114; СС, I, с. 75];
- ‘сходити та повернутися швидко’, яка включає кодифіковану розмовну лексему з відтінком фамільярності: – *Може, може, хай котрийсь у генделик **змотається*** (1, 256) [СУМ, III, с. 634, СС: немає у цьому значенні];

5) синонімічна група ‘іти – підніматися на гору через силу’ представлена стилістично нейтральною лексемою *дертися*: *Бабуся **подерлася** на Узвіз* (2, 220) та розмовними кодифікованими словами: *навіщо ж вона, що **силкувалися** з нею на отаку кручу?* (1, 241) [СУМ, IX, с. 169, СС, I, с. 907]; [Стежкою] *поволі **брався** на кручу рибалка* (1, 240) [СУМ, I, с. 230; СС, 1, с. 647].

Особливого стилістичного ефекту надають метонімічні вживання дієслів з контамінацією сем, з-поміж яких сема ‘іти’ ключова, як-от: [Ладко] *начепив баян через плече і **пограв** на свій куток* (1, 94), *Постос Арсен над кручею, погломонить з рибалкою та й **покашляє** далі* (1, 322), *І, похлинувшись морозам, як тоїї півник, що недавно співав, **побухикав** до вигону* (1, 58). Поліфонізм таких оповідних контекстів очевидний. Автор згущує семантику виразу, роблячи його двовекторним, об’ємним, містким у своїй динаміці, шукаючи в мові семантичних модифікаторів діалогізму.

Подібну ж функцію виконують дієслова, рухо-звукова семантика яких зумовлена внутрішньою формою слів. Серед таких лексеми з розмовною маркованістю: *хлоп’я стежкою **лопотить*** (1, 103) (СУМ, IV, с. 547];

зачовгали босі материні ноги (1, 56) [СУМ, III, с. 408]; *ремісники, облишивши розвагу, гупотять на плац* (1, 62) [СУМ, II, с. 195]; *Сяк-так упоралися і латата* додому (1, 76); *Тоді: туп-туп-туп до хати – втекло* (2, 103) [СУМ, X, с. 320].

Отже, “орозмовленість” оповіді Гр. Тютюнника визначається також динамічним компонентом із значенням ‘іти, рухатися’. Ця семантична група представлена 15-ма загальномовними синонімічними рядами зі стилістично нейтральними, метафорично переосмисленими і понад 30-ма кодифікованими розмовними лексемами. Деякі синонімічні ряди утворюють лише розмовні лексеми (‘пересуватися, іти в певному напрямкові, кудись’, ‘швидко виходити звідкись чи заходити кудись’, ‘ходити дрібними частими кроками’, ‘дуже швидко бігти’, ‘повільно, мляво пересувагися’, ‘брести’, ‘іти повільно, дрібними кроками’, ‘блукати, ходити сюди-туди’, ‘сходити та повернутися швидко’).

Для прози Григора Тютюнника, орієнтованої на живомовну оповідність, на відтворення слова, що звучить, функціонально вагомою виступає семантична група ‘говорити, балакати’, яка об’єднує стилістично нейтральні та експресивно забарвлені лексеми. Особливе функціональне навантаження цих лексем пов’язане зі створенням умов для адекватного сприйняття читачем реальності мовленнєвої комунікації в художній оповіді, а також з участю у поєднанні авторської та діалогічної мови. Тому вагома частка слів із семантикою говоріння представлена у структурі слів автора [пор. також 32].

До стилістично нейтральних стрижневих компонентів казати, мовити, розповідати, одказувати приєдналися групи з експресією розмовності:

1) ‘говорити – висловлюватися’: *балакати, базікати, питатися, напитувати*: – *Кажуть – я не чув, а люди подейкують, що то літають*

зараз у небі якісь чудовиська (1,105) [СУМ, VI, с. 738; СС, II, с. 557]; – *Ти яку любиш?* – **поспитала** Тимоху (1, 83) [СУМ, VII, с. 355; СС, I, с. 552].

Цю групу доповнюють розмовні вульгарні, згрубілі найменування, вжиті в переносному значенні, напр.: *Якби ж ти не гавкала!* (1, 43) [СУМ, II, с. 8; СС, I, с. 348]; – *Скажи й ти, Іванько ...– Одпаяй, Ванюшо!* (1, 278) [СУМ, I, с. 617: не те значення]; *ні читати не бачить, ні пам'яті не вчеше – забуває* (1, 181) [СС, II, с. 812];

2) ‘говорити – вступати в розмову’: *втулити, підсипати, докинути: І утнув не Павло, а – Павлентій* (2, 126) [СУМ, X, с. 509; СС, II, с. 812]; *а далі, вже немов так собі, між: іншим утвердив* (1, 85) [СУМ, I, с. 308]; *Тут уже, думаю, і мені можна встряти* (1, 72) [СУМ, I, с. 769; СС, I, с. 213];

3) ‘говорити невиразно, нерозбірливо, тихо’. Ця група має специфічну структуру, оскільки в ній поєдналися слова:

а) кодифіковані стилістично нейтральні (як-от: *бурмотіти* [СУМ, I, с. 260; СС, I, с. 105], *белькотати* [СУМ, I, с. 156; СС, I, с. 48], *шепотіти* [СУМ, XI, с. 441; СС, II, с. 903]), напр.: – *Заходь, хлопці, злякано бурмотів Скорик* (1, 63); – *Соню, – белькочу шепеляво й противно* (1, 14);

б) кодифіковані з розмовною маркованістю на зразок *бубніти* [СУМ, 1, с. 244; СС, I, с. 105], *бубоніти* [СУМ, I, с. 245; СС, I, с. 105], *буркати* [СУМ, I, с. 258; СС, I, с. 105], *варнякати* [СУМ, I, с. 294; СС, 1, с. 48], *гугнявити* [СУМ, II, с. 188; СС, I, с. 384], *шамкати* [СУМ, XI, с. 401; СС, II, с. 403], *бурчати* [СУМ, I, с. 162; СС, I, с. 105], *лепетати* [СУМ, IV, с. 477, СС, I, с. 48], мимрити [СУМ; IV, с. 709: без ремарки; СС, I, с. 105]. У їхній семантиці також наявна оцінка ‘невиразно, нерозбірливо, неголосно’ [пор. СС, I, с. 107, с. 384], напр.: *Думав, думав я, а й не второпав, шамкав дід Свиридон Мишлик* (1, 272); *а дядько йде до хати і бурчить: «Що ж я сліпий, не бачив, куди хмара пішла...»* (1, 138); – *А хіба я що? – мимрив* Прокіп (1, 37) ін. На наш погляд, ці дві групи лексем, крім слова *шепотіти*, може

об'єднати реєстр розмовності, унаслідок їхньої семантичної та емоційно-оцінної близькості;

4) 'говорити з криком, шуміти': *зарепетувати* [СУМ, III, с. 289; СС, I, с. 726], *гомоніти* [СУМ, I, с. 121: без ремарки; СС: немає], *горланити* [СУМ, II, с. 132; СС, I, с. 726]: – *Навіщо ти на нього гарикаєш?* (1, 19) [СУМ, II, с. 31]; *Котя пронизливо свистів їм услід, галалакав* (2, 60) [СУМ, II, с. 18; СС, I, с. 727]; – *Правильно! – загелготало жіноцтво* (1, 156) [СУМ, III, с. 75; СС, I, с. 348];

5) 'говорити швидко, скоромовкою, іншою мовою; торохтіти': *заторочити* [СУМ, III, с. 357; СС: немає], *затараторити* [СУМ, III, с. 342; СС: немає]: *Присяде, джеркотить, джеркотить щось по-своєму* (2, 22) [СУМ, II, с. 262; СС, I, с. 348]; – *Ходім я тобі сніг покажу, – туркоче на вухо* (1, 14) [СУМ, X, с. 327; СС, II, с. 754]; – Та ж викапаний татусь! – щасливо цокотіла Дзякунка (1, 175) [СУМ, I, с. 404; СС, II, с. 867], що є носіями звукового зрощення в оцінці характеру чи манери висловлюватися.

Контамінацію сем 'говорити' та 'звучати' відзначаємо в розмовних кодифікованих лексемах на зразок: *харчати* [СУМ, III, с. 376; СС, II, с. 855], *цвякнути* [СУМ, XI, с. 254; СС, I, с. 321], *прицмокнути* [СУМ, VIII, с. 93; СС, II, с. 866]. – *Хе, забув, – пхикнув Антін* (1, 42) [СУМ, VIII, с. 414; СС: немає]; ... *набридливо скиглив*: – *А хто ще желяюці?* (2, 104) [СУМ, IX, с. 262; СС, II, с. 485]; – *Точи, внучку, гніти? – хекав* (1,36) [СУМ, XI, с. 50]; *Ява заплющився і гмикнув*: *Якби убив, то ви б тут не стояли* (1, 276) [СУМ, II, с. 91-92; СС, I, с. 851].

Оригінальними й у той самий час природними є позасловникові дієслова такого ж семантичного плану, а саме: *Чом не посидіти в компанії та не потюгукати?* (1, 79); – А що, хіба не правда? – вистрочив Ваня-Ваня (1, 278).

Лексичне значення групи слів із семою ‘говорити’ часто має семантичне прирощення мети висловлювання. Зокрема, це групи із значенням:

1) ‘висловлювати пораду, наказ, побажання’, в якій об’єднано як стилістично нейтральні лексеми (*повчати, звеліти, запропонувати, просити*: *Ладку, та заграй же й нам! – улесливенько **просять** дівчата* (1, 93), так і слова з розмовною маркованістю – діалектизми, напр.: – *Він **пораяв** би сходити до шефа* (2, 214) [СУМ, VII, с. 249]; – *Дурненький ти ще, а вже **совітуєш**, – сказала необхідно* (2, 127) [СУМ, IX, с. 236];

2) ‘віддавати наказ, розпорядження’ Представлена нейтральними стилістичними та маркованими розмовністю елементами: – *Олесю, адже я **наказувала** всім малювати горщечок* (1, 33); – *Грій, Мишко, бубну, **розпорядився** Івашка-скрипаль* (1, 158); – *Отой великий стіл посередині настеляйте, – **командував** жінкам Федір* (1,150) [СУМ, IV, с. 240: розм.];

3) ‘бути настійним у проханні, побажанні’ з кодифікованими розмовними (– *Так його, та! – **підзуджують*** (1, 111) [СУМ, VI, с. 528], – *Ти не спіши, **урезонив** його Свирид* (1, 197) [СУМ, X, с. 475]; – *Хто там? **прискіпуться*** (1, 70) [СУМ, VIII, с. 22]) та некодифікованими одиницями: *Пий ще! **наврипилися** дід* (1, 79) Усі вони відсутні у СС.

До семантичної групи ‘говорити, балакати’ прилягають розмовні синонімічні варіанти слова *розмова*: ***балачка**, що вживається для позначення невимушеної ситуації*, напр: *Про мене самого писати і не заходжуйся, сказав у **балачці** Віктор* (2, 289) [СУМ, I, с. 96: нейтральне, СС, II, с. 552: розмовне]; *наробився й виголоднів не до **балачок*** (1, с. 165), а також ***баляндраси, гавкотнява** [кругом їхньої станції] **гавкотнява** страшенна* (2, 52) [СУМ, II, с. 9, СС, I, с. 32: гавкотня – про звуки, що їх видають собаки, лисиці тощо, розм.] ; *А ті, що слухають наші **баляндраси**, докидають* (2, 193) [СУМ, I, с. 98, СС, I, с. 22].

Діалогічний динамізм та аналітизм у сприйманні людини – системні естетичні чинники лаконічної “орозмовленої” оповіді. Найбільше розмовної лексики в групі ‘творити, балакати’: у 9 виділених синонімічних рядах близько 50 розмовних експресем.

На жаль, синоніміка Тютюнникової оповіді не відображена в ілюстративній частині та в реєстрі Словника синонімів (до реєстру СС можна було би ввести розмовні лексеми (чи їх лексико-семантичні варіанти) *викулькнути, вставлятися, гомоніти, заторочити, затараторити, обпинатися, підзуджувати, прискіпуватися, пхикнути, урезонити, хаміль-хаміль*. Не знайдемо й у тлумачному Словнику української мови з десятків розмовних лексем та лексико-семантичних варіантів відповідно до виділених та проаналізованих у цьому розділі груп слів (зокрема *вибанчатися, вистрочити, відпаяти, вчесати, латата, наврипитися, потюгукати, прилямати*). Відібраний для аналізу лексичний матеріал показує непослідовність словникових джерел у ремаркуванні певних одиниць як розмовних (див. вище *балачка, мимрити, позадкувати, справитися, цибати*).

Загалом можна відзначити, що розмовні синоніми в динамічному портреті персонажів Тютюнникової оповіді – це загальномовні синонімічні одиниці, стилістична функція яких спрямована на природність взаємних оцінок, характеристик тих чи тих дій персонажів, на утвердження чинника суб'єктивної авторської модальності щодо опису мови, рухів, манер персонажів, а отже, на “стирання” різкої різниці між розмовністю висловлень персонажів та коментарів автора-оповідача, який психологічно підлаштований до тональності лаконічних, часом емоційно-експресивних, уснорозмовних характеристик у стилізованих (чи відтворених) текстових комунікативних ситуаціях.

1.3. Розмовний антропонімікон як компонент художньої оповіді

Мікросистема антропонімів – імен, прізвищ, прізвиськ персонажів – представляє експресивний звуковий комплекс, що дозволяє не лише індивідуалізувати персонаж, але й визначити його образно-узагальнювальні особливості.

Ще В. В. Виноградов відзначав, що питання добору імені, прізвищ та прізвиськ у художній літературі, визначення їх характеристичних функцій “не може бути представлене небагатьма прикладами. Це дуже велика та складна тема стилістики художньої літератури” [22, с. 124].

Джерелом розширення зокрема експресивних засобів найменувань у літературній мові є розмовно-побутова сфера. Одна з найцікавіших груп народної антропонімії – прізвиська, як зауважив В. А. Чабаненко, “у них відбиваються культурні, соціально-економічні й політичні обставини народного життя; виявляються естетика народного мислення, образність і дотепність народного мовлення” [78, с. 37]. У зв’язку з цим Л. О. Белей відзначив: “У реальній антропонімії основними експресивногенними класами є імена та прізвиська, які з допомогою словотворчих формантів, а прізвиська ще й лексичними засобами, здатні передавати всі емоційні відтінки: від пестливо-інтимного до зневажливо-згрубілого. Оцінні можливості реальних антропонімів послужили орієнтиром, фундаментом для вироблення оцінно-характеристичних можливостей літературно-художніх антропонімів” [9, с. 24].

В оповіданнях Григора Тютюнника поширений тип власних імен персонажів – називання по батькові. Серед них є стилістично нейтральні в розмовно-побутовій мові антропоніми, що виконують функцію традиційно поважного звертання: *Директор школи Іван Лукич. а по-ковбишівськи просто Лукич...* (1, 188); *Ти, Кіндратовичу, не мішай парубкам* (1, 152); *Тоді-бо на станції брикету не було, Нестеровичу* (1, 271) і т. ін. У художню

оповідь вони вносять відчуття природності, невимушеності стилізованих комунікативних ситуацій. Такі утворення породжують естетичний смисл ‘людина, яку знають, поважають та цінують’. Подібне звертання виступає як шанобливе, наприклад: ***Свиридович** – так звали начальника усі в депо – майже ніколи не ходив, а бігав* (1, 201); *Треба тільки стати на порозі кузні, кахикнути раз та вдруге й сказати лагідненько: «Драстуй, **Явдокимовичу!** Як воно сьогодні кується-клепається?»* (1,164).

Щоправда, словесне оточення антропоніма може породжувати і протилежне, зневажливе значення, пор.: *...з-за крайнього од садка столу підвівся **Омелькович**, вантажник при сільпо і перший виступайло на всіх колгоспних зборах* (1, 155).

Малопоширене явище вживання у функції імені по батькові “імені по матері” стосовно безбатченка, пор.: *...ми як возили соломку до голови сільради з Семеном **Одарковичем** (батько в нього хтозна-хто, а мати— **Одарка**)...* (1, 176).

Другий тип власних найменувань персонажів – прізвиська-прикладки вмотивовані родом діяльності, наприклад: *Сашко-поштар* (“Бовкун”), *Іванушка-скрипаль*, *Шурко-баяніст*, *Мишко-бубніст*, *Василь-сопілкар* (“Оддавати Катрю”), *Хвиля-бондар* (“Дикий”), або соціальним станом – *Ілько-патронацький* (“Кленовий пагін”). Щодо останнього, то воно насичене експресією розмовності, бо становить поєднання розмовного варіанта імені Ілля та лексеми, що утворена від іменника в переносному значенні з розмовною маркованістю *патронат* [СУМ, VI, 97].

Такий тип індивідуальних прізвищ стосується, як правило, молодих осіб, на відміну від першого, де представлені утворення від імен по батькові.

Родинні стосунки відображає третій тип антропонімів – прізвиська, що стосуються жіночих образів. Це, по-перше, продуктивні утворення від імен чоловіків із суфіксом -их- (***Онищиха, Макариха**: Чого це ти сьогодні так рано вернувся?* – здивувалася ***Арсениха***.. (1, 324) та непродуктивні

утворення із суфіксами -ов-, -івськ-: ...а оце увечері приходила Горпина Степанівська – вона йому дядина – та й розказує... (1, 71), Отямилась, аж як Параска **Остапова** з того світу достача і в хату повела (1, 276).

По-друге, це утворення від прізвищ чоловіків із суфіксами -их-, -к-: Он учора приходила ворожити баба **Шльопчиха**, так я й зробив, що їхнього зятя немає. (1, 73), ...бо навіть **Шовкунчиху**, жінку рахубну, потайну... (1, 87), Щоправда, не нашу, а покійної баби **Погончихи** (1, 124), Ілько, рідний онук баби Мотрі Борознячки.. (1, 273).

З-поміж народних прислів'їв та приказок про стосунки жінки та чоловіка є такі, що узагальнюють ті життєві ситуації, які помітив і переніс на сторінки оповідань Григійр Тютюнник, пор.: **Степаниха** зітхала, а Степан куриє ("Оддавали Катрю") – пор. : За Панасом **Панасиха** [63, с. 212], Хвиля діжки робить.. А **Хвилиха** возик іззаду підпихає ("Дикий") – пор.: **Микитиха** тісто місить, а Микита діти тішить [63, с. 211] та інші.

Жіночі прізвиська такого типу створюють не лише ефект побутової ситуації, а й відбивають ідею парності народного життя – спільність долі подружжя, їх близькість та подібність, як у прислів'ї *Який Оверко така й Одарка*.

У художній оповіді основна функція прізвиська – функція називання чи найменування – ускладнюється характерологічною, як-от в оповіданні "Син приїхав": ...приїхали гості й до Никифора Дзякуна та Параски **Дзякунки** (1, 175). Дії та рухи жінки означаються так: *щасливо цокотіла, обціловуючи внука; раділа; ніжно сокотіла до онука; біжка несла онукові [картопельку], аж похлилася радісним шепотом; покvapливо одказала* та ін. Так створюється образ спритної, жвавої, кмітливої сільської жінки, що перебуває в асоціативно-образному співвідношенні з її звучним прізвиськом.

Четвертий тип імен – прізвиська, що є індивідуально-авторськими утвореннями, котрі позначають:

1) ім'я людини; – *Тихоне, це ти? – То дід Юхим. Його дразнять **Онайко**, то що по батькові – Онанійович* (1, 22);

2) якості характеру: *на балачку Санько і змалку мамулюватий, через що й прозвано його **Диким*** (1, 225); ...Микиту Норовця, прозваного ним же таки – М'який (1,169);

3) зовнішні особливості людини: ...***Стеха-Жиrafa**, худа довготелеса жінка* (1, 293); *Марфа (тоді її у селі за маленький зріст звали **маленькою Марфою**...)* (1, 281); *А само ж, прости господи, матню набік носило... **Кривоматній!** – підсипала Палажка* (1, 42);

4) своєрідність мовлення: ***Шпуга** [Іван Іванович] говорив дуже швидко і дуже чітко – як стукає дятлик на сухім дереві, за що його прозвали **Ваня-Ваня*** (1, 274); На п'ятдесят сьомому році життя Степан Секремент розійшовся з жінкою [від його улюбленого слова – *секремент*] (1, 285);

5) манеру рухатися, пересуватися: ...*живе в хаті стара баба Ганна, прозвана в селі Вуточкою* (1, 115);

6) улюблене заняття, оточення, в якому, як правило, персонаж відчуває себе комфортно: *Лука Іванович танцював на гульбищах тільки «бариню». **Баринею** його й прозвали...* (1, 158), *Не було такого літнього ранку., щоб дід Арсен, прозваний Бушлею, всидів дома* (1, 322) та далі по тексту, пор.: *..летіла бушля – велика довгонога і довгошия птаха, що любить ховатися попід очеретом та лепехою й вичікувати, доки мимо пливтиме рибинка: то вже її неодмінно вхопить своїм зубатим дзьобом* (1, 324).

Як бачимо, переважна більшість таких антропонімів ґрунтується на характеристиці образу-персонажа як позитивного. Навіть на позначення якоїсь “рахубини” (особливості) в характері людини Тютюнник уникає

згрубілих слів, пор.: *Деповці прозвали Тура просто і в'їдливо: **Начальник**. «Зробимо, **Начальник**, Не знаю, **Начальник**, Ша! **Начальник** іде» (1, 207); *Яків Брус, на прізвисько **Ява**, за тридцять повоєнних літ обіймав наперемінно кілька різних посад...* (1, 270). Загалом автор, за спосіб тереженнями Л. О. Белея, належить до тих письменників, “які тільки про око віддавали належне соціологічному принципу у творенні літературно-художньої антропонімії” [8, с. 120].*

Зазначимо, що етимологія прізвиськ у творах Григора Тютюнника досить прозора, умотивована реалістичними життєвими ситуаціями. Кількість їх структурних та семантичних моделей настільки невичерпна, наскільки глибоке джерело уснорозмовної виразності та експресивності засобів національної мови.

Колоритним постає образ Нюри з однойменного оповідання. Він – людина, яка ніколи не наважувалася міркувати сама, навіть у дрібному. Тому й став після одруження із всезнайкуватою дівчиною Нюрою смирний хлопець Іван Кирячок *Нюрою*. Внаслідок життєвих обставин чоловік втратив своє ім'я і дістав жіноче – *Нюра*. У той самий час через традицію розмовної мови називати дружину по імені чоловіка й вона отримала прізвисько *Нюриха*, пор.: *...переймав від супряжниці кожне її кив і кожне морг.., за яким, в **Нюри-чоловіка** [відчувалася] лише самовідданість своїй господині Тому й стало: «Бачив учора **Нюру**», «Позичила в **Нюрихи**».*

1.4. Емоційно забарвлена лексика в характерологічній оповіді

У Тютюнниковій оповіді чимало розмовних лексем з емоційно-експресивною мотивацією. Як відомо, експресивні одиниці мови перебувають на периферії словникового складу мови за шкалою градації “нейтральне – розмовне”. Вони є засобом створення суб'єктивної моделі світу. Експресивна функція мови, що виявляється в основному через її

вербальний рівень, охоплює словесні засоби емоційно-психологічної та кваліфікативної сфери, тобто зв'язана із суб'єктивними уявленнями мовця про явища реального світу, його емоційні, соціальні та індивідуальні оцінки, зокрема й самих мовних одиниць, – лексико-семантичних варіантів та фразеологізмів [52, с. 3].

Дослідники вважають експресивність семантичною властивістю мовних знаків [17, с. 11 – 15].

Лінгвостилістична роль художнього контексту як естетично впорядкованого мовлення визначається також тим, що в ньому слово реалізує свій системний аксіологічний потенціал та здобуває нові емоційно-оцінні конотації. Естетизація мовних засобів, тобто надання їм емоційності, почуттєвої оцінності. є однією з основ мовної експресії (В. А. Чабаненко).

Розмовне мовлення за своєю природою передбачає вираження суб'єктивних відношень до предмета, ситуації мовлення, оскільки це сфера, де найбільше виражені емоційність, індивідуальність, експресивність. Отже, розмовна мова має в своєму арсеналі велику кількість можливостей для реалізації експресивної функції.

Оцінні назви осіб – це загальномовні експресеми, що задовольняють потреби мовців у ситуативному означенні розумових, психічних, фізичних властивостей осіб-персонажів, їхнє функціональне навантаження визначає стилізація невимушеності, дотепності усного розмовно-побутового спілкування дорослих, дорослих та дітей, емоційного вираження думки.

Суб'єктивна модальність висловлювань персонажів щодо інших, уявних співрозмовників відображена у функціях розмовної лексики, переважно зафіксованої у СУМ.

Одні розмовні експресеми характеризують персонаж як позитивний, напр.: *То чий же ти будеш, **орел**?* (2, 12) [СУМ, V, с. 743]; *Хто мене вижене, як я – **поміч**?* (2, 11) [СУМ, VII, с. 129]. За їх допомогою

виражається ставлення до особи-персонажа. означається інтимізація стосунків, зокрема з дітьми: *Онуків та онучок навезли півдвору – **щебетунчиків*** (1, 146) [СУМ, XI, с. 577]; *Ось у полудень школярики йтимуть з учення, то до одної витягають, **ласунці малі!*** (1, 237) [СУМ, IV, с. 452].

Інші мовні одиниці можуть мати негативний відтінок в оцінці зовнішніх чи внутрішніх властивостей персонажа: *Оно дядько Биб, мовчкуватий **вайло*** (2, 32) [СУМ, I, с. 282]; *Бачив, яка **кряля?*** [СУМ, IV, с. 322].

Нерідко оцінні назви осіб виступають з експресією:

а) іронії: *–Ану ж чи й справді **цяці?*** (I, 95) [СУМ, XI, с. 255]; *У Жукова таких **капшуків** не було!* (1, 292) [СУМ, IV, с. 98]; *Ти її пригортай. кажи їй що-небудь, бо подумає, що ти **жесвжик** і піде до Петика* (2, 150); *– Ет, **фармазони...** Ти їх не слухай* (1, 36);

б) зневаги: *Еге, він ще немов і нічого, а вона – достеменна **видра*** . (1, 220) [СУМ, 1, с. 392]; *– **Розтапша**, еге? питаються* (2, 158);

в) фамільярності: *То вона йшла з райцентру з якимсь **гевалом*** (1, 286) [СУМ, 11, с. 45]; *Такий **дутель** – і князь?* (1, 156).

Зовнішнім проявом негативного емоційно-експресивного забарвлення у таких мовних одиницях є їхня звукова форма, наявність у ній “поганого” приголосного (*ф, ш, х, ж*), асоціативно пов’язаного з негативними емоціями, а також неблагозвучних звукосполучень *пи, вж, рм, др’* у та звукосполучень-“дражнілок” (*ця*) [пор. 52, с. 97].

Оцінні номінації осіб можуть входити в ампліфікаційні ряди, що збільшує суб’єктивну модальність реплік, оцінок: *Там, позаду я хто? **Сирота, старець, приплуда**, і мене заберуть у патронат чи ще кудись* (2, 11); *Бо як почнеш себе жаліти, то це не людина з тебе вийде, а казна-що – **кваша, нюня, солоній, розтапша!*** (2, 36).

Вторинні номінації осіб, розмовні перифрази відображають стилістичну тенденцію уснорозмовного спілкування до іронічності, справляння додаткових ефектів, нашаровуваних на інформативність висловлення, як-от: *дівчата і сорокового училища, «сороконіжки»* (2, 132); *Ти знаєш, що таке теща? Ні! Підростеш – узнаєш. Клята баба* (1, 36).

Виділені й проаналізовані оцінні назви осіб засвідчують, що їх поява в художній оповіді зумовлена емотивно-оцінним значеннєвим планом, спрямованим до антропосфери. Активність розмовних експресивів визначена тематикою творів Тютюнника, його розкутістю у суб'єктивно-оцінній кваліфікації персонажів.

Лайливі, образливі одиниці мови містять у собі вказівку на емоційний стан того, хто говорить – роздратування, гнів, злість, неприязнь. Негативні емоції – це лише привід для уживання лайливої лексики [61, с. 176].

Як правило, у лексикографічній практиці такі слова ремарковані як емоційно-експресивні розмовні найменування, у словниковій статті додатково зазначають 'уживається як лайливе слово'. У таких випадках справді контекстуальне значення обстежуваного слова та його кваліфікація як одиниці мови збігаються, про що зокрема засвідчують тексти оповідань Гр. Тютюнника, напр.: *Бери, дурний, з м'ясом* (1, 35) [СУМ, II, с. 439: дурний 1. // розм. Нетямущий, недосвідчений, наївний. // Уживається як лайливе слово].

У різних морфологічних модифікаціях функціонує іменник *чорт* (діал. *анциболот*), пор.: – *Х-ет, чорти, – пробубонів Шашло* (1, 132); *подумали кожний сам собі і розумний, чортяка, все знає* (1, 266); *Какая така чортівня? – сливе кричить* (1, 109); – *Киш, анциболоти! – кричу* (1, 78) [СУМ, I, с. 53 – щодо усіх слів зазначено ремарку *розм.*, а також уживання як лайки, для вираження великого роздратування, досади].

Інші розмовні обценні лексеми мають зневажливу (*Ну ти не думай, я не з тих, що **алкаші*** (2, 211) [ВТССУМ, с. 14: алкаш, лайл. П'яниця, алкоголік]; *Попався б ти мені в шахті... Собака!* (2, 41) [СУМ, IX, с. 341: собака, 2. перен., зневажл. Про злу, жорстоку, недоброзичливу і т. ін. людину. // Уживається як лайливе слово]; *От же ж **гадюка!*** (1, 288) [СУМ, II, с. 22: гадюка, 2. перен., зневажл. Про злу, підступну людину. // Уживається як лайливе слово]), вульгарну експресію: *Цить, не троюдь! **Шкура!*** (2, 24) [СУМ, XI, с. 485: шкура, 4. перен., вульг. Людина, що дбає лише про свої інтереси // Уживається як лайливе слово].

Слід відзначити, що в загальній ліричній, співчутливій тональності художньої оповіді Тютюнника вульгарність не проступає так виразно, часто вона приховується, згладжується:

1) у коментарях автора-оповідача. – *Хе, **сучий** син, барбос, – ніжно прошамкав старий* (I, 68) [СУМ, IV, с. 872: сучий, 2. перен., вульг. уживається у складі лайливих виразів; СУМ, I, 104: барбос, 2. Уживається як лайливе слово];

2) у способах графічного оформлення слова: *само ж, пробачте, і **вср...ого** ружжа в руках не держало* (1, 50). У таких словах відбувся повний відрив від дійсності, властивостей об'єкта, на який спрямовано оцінку. За цією ознакою, власне, й розрізняють обценну та негативно оцінну лексику [61, с.169].

Як лайливі сприймаються контаміновані вирази-означення осіб, де один із компонентів – обценна одиниця, а другий – експресивна номінація особи, що позначає її певну негативну властивість, неповноту вияву ознаки, що відповідача б еталону в соціумі: – *Мало їй солдатні, так вона ще з дитиною злигалася... **Розпутниця** **окаянна*** (2. 31); – *Пойми, **дурнику** **без'язикий*** (1. 131); – *Верни, кажу, **зараза німа*** (1. 133).

Частина ж негативно емоційно забарвленої лексики – це слова, лайливий конотативний компонент у яких виникає контекстуально,

ситуативно, на що вказує граматичне, інтонаційне оформлення, тональність висловлення. Зокрема. Є Ф Петріщева й відзначила що лайлива та емоційно забарвлена лексика нелайливого характеру розрізняються також синтаксично [61, с. 177]. пор.: *Так наловиш, роззяво!* (1, 184) [СУМ, VIII, с. 681: роззява *розм.* 1. Неуважна людина]; *У-у, розумаки, бодай ви пощезали!* (2, 48) [СУМ, VIII, с. 841: розумаха, *розм.* Розумна людина. // *ірон.* Той. хто вважає себе розумнішим за інших]; *сказав мені у спину з ненавистю любовини підступно зрадженої: – Пр-ройдисвіт!* (2, 209) [СУМ, VIII, с. 191: пройдисвіт. *розм.* 1 Хитра, пролазлива, спритна у своїх вчинках людина: пройда. // *зневажл.* Людина здатна на ганебні, нечесні вчинки, на обман, підлість і т.ін.]; *Ей. Ти, вишкварок! Іди попоїж* (2, 40) [СУМ, I, с. 542: вишкварки, *розм.* 2. перен., зневажл. // Про слабосилу, мізерну людину]; *– Думала, хоч у погребі помирнішає. От босяцюра!* (2, 116) [СУМ, I, с. 223: босяцюра *зневажл.* Збільш, до босяк). Як бачимо, письменник “переносить” у свою оповідь природні уснорозмовні односкладні окличні речення, адресовані до того, кого сварять, лають, речення, у яких може бути випущений займенник чи власне ім’я адресата висловлення, а ідентифікаційну функцію виконує обценна одиниця мови. У таких висловленнях у семантиці емоційно забарвлених одиниць поєднуються і предметний зміст, і оцінка об’єкта висловлення з негативними ознаками, отже, мовець одночасно виражає своє негативне емоційне ставлення до особи співрозмовника та ображає його, зачіпає за живе.

1.5. Лексичні засоби соціально-психологічної стилізації

У розмовно-побутовій сфері чимало мовних одиниць, що належать певним групам населення, тобто мають соціальні, професійні (групові) функціональні обмеження.

Зокрема, жаргонна лексика – це шар уснорозмовних некодифікованих одиниць, що допомагають створити відчуття реальності соціальних типів образів-персонажів – представників окремих груп населення. Ці специфічні слова, характерні для мови:

а) шахтарів: – *Зарізав куток. – згадує Віктор* («куток» цей називається ще «нішею безпеки») (2. 289);

б) матросів: *Ходив на роботу у флотській робі «хебе». яку **зекономив** (серед матросів це називається «**засундучити**»)* (1. 200); «Словом, домовилися, **море**», – сказав примирливо танкіст (1, 201). Подібні авторські тлумачення Л.О. Ставицька характеризує як метамовну рефлексію і визначає це як вагомий чинник розсекречення професійного жаргону в мові художньої літератури;

в) злодіїв: *На той час мені вже в стукнуло шістнадцять років, плюс рік дитячої колонії імені А. С. Макаренка, плюс дві ухажорки!* (2, 16); *Признавайся: на чому **латасишся**, що таким паном прикотив?* (1, 189); – *Йди вже собі... мені не хватало, щоб і тебе **пришили*** (1, 228); *Коли інші фігури не постояли, тоді й королю **гаплик*** (1, 266).

Отже, у стилізованих ситуаціях спілкування образів-персонажів є лексичні одиниці, що вказують на їх мовно-соціальну прив'язаність. Вони виступають естетичними знаками невимушеності, спонтанності уснорозмовної ситуації з експресією фамільярності.

Письменник не вдається до свідомого ігнорування літературної норми: автор-оповідач у дужках дає супровідний семантичний коментар до жаргонізмів матросів, шахтарів, “популяризуючи” лексику ареального вжитку. Такі одиниці мови стають компонентами характерологічної оповідності без різко негативних емоцій мовця-персонажа.

Натомість жаргонізми злодіїв у прямій мові персонажа сприймаються як неповажне ставлення до літературної розмовної мови. Тут

характерологічна функція доповнюється індивідуально-оцінною з негативним відтінком.

Мішаний (або “суржиковий”) тип мовлення як ненормативний є одним із сегментів національної мовної практики. Як відомо, у розмовно-побутовій сфері спілкування його форми є стилістично нейтральними. Водночас, у контексті художньої оповіді вони модифікуються в естетичні знаки уснорозмовності, засоби стилізації природності життєвої чи комунікативної ситуації південно-східного мовного регіону. Функціонально закріплені за усною формою, мовні одиниці цього типу мовлення є експресемами із звуковим прирощенням, тобто за ними постає не лише семантика, аксіологія розмовності, а й образ персонажа-мовця зі специфічними властивостями вимови, мовними звичками.

Прикладів використання таких ненормативних елементів у художній мові Гр. Тютюнника небагато. Як естетично модифіковані російськомовні форми виступають:

1. Російські лексеми на позначення рослин та їх плодів: *Чи отаке! «Клубнику радиться в календаріку щовесни проріджувати»* (1, 229); назв реалій, дій, процесів, станів: *А я до сих пір **помню** перший **вкус поцелуя...*** (2, 192); – *Зіночка, **работай!*** (2, 104); – *Е, дома воно не так **приятно!*** (1, 151); назв осіб, що порівняно з українськими відповідниками мають додаткові відтінки фамільярності, пор.: – *Привіт, **папаша!** – сказав гість* (1, 221).

2. Пристосовані до української вимови російськомовні форми, що відтворюють поширений суржик – мовно-естетичну модель живої мови неосвічених жителів села: *Ти, – каже, – **не ісключення*** (1, 50); *Тут, значить, революція, **часну собственность** одбирають* (1, 24); *Там першу щуку прогавив, тепер – **розмечтався*** (1, 86); – *А я от скільки **наблюдав** життя* (1, 179); – *І щоб усе було **харашо**, – вставила Дзякунка* (1, 178); – *Хороший ти, видно, **пареньок*** (1, 60).

“Суржикові” форми в характерологічній оповіді стають засобами індивідуалізації мовних портретів персонажів, у яких ці елементи виконують ще й функцію типізування ситуативних, соціальних чинників такої ненормативності:

а) естетична модель русифікованого мовного портрета “новітніх городян”: *Улітку, коли в село наїздили Палажеччині подруги ...з чоловіками-залізничниками або шахтарями, дівчині було найтяжче. «В нас **это** просто», – запевняли вони... підкреслюючи *оте «в нас»*, бо вважали себе, звичайно, *нетутешніми* (1, 83); ... коли по дворах тільки й чути: *«Папа, а как* зараз *навпростець* дійти до лавки?» (1, 175); ... наввипередки хвалилися своїм добрим знайомством із військовими лікарями, *«какiх на гражданке iшо нада поiскать»* (1, 116);*

б) естетична модель мовного портрета персонажа-інтелігента (лікаря), у якому виражається зневажливе ставлення до односельців: *«Что у тебя?» – суворо спитав Василь Васильович. Мефодій примружив на нього око: «Та ти кажи по-нашому, я пойму!» «На що скаржишся?» – з притиском запитав Дерид* (2, 236); [Василь Васильович] *скоса дивився на нього, глузливо кривив губи: «Да не сутулься ты, не гни-ись... Базар скорее, чем ты, дуба вріже»* (2. 235); *«Сіль Сіліч» говорив з усіма відвідувачами ніби знехотя, через губу і тільки російською мовою, лиш iнколи вставляючи українське слівце, яке він вимовляв поблажливо, крізь посмішку: Чт-о-о болы т ь , где-е-е болыть , ка-а-ак болыть?* (2. 234). Автор використовує графічне виділення для увиразнення мовного образу персонажа;

в) естетична модель макаронічного мовлення персонажа, що довгий час перебував у російськомовному середовищі (воював): *За це з ним i руководителі* ручкалися (1, 110); *Вони: отето **орьол!** От тiбе i хохол! На первую степень представляю* (1. 110); – *Ти що. устава не знаєш? Какой же з тiб'я солдат був* (1, 109).

Мішаний тип мовлення естетично модифікується в текстах Гр. Тютюнника у знаки соціальних типів персонажів за їх мовними звичками. До того ж, окреслені в оповіді соціокомунікативні типи персонажів підтверджують думку про те, що суржикове мовлення зародилось у міському соціумі [пор. 69; 70], що воно привноситься у сільське середовище, порушуючи ...мовну цноту українського села” (Л.О. Ставицька). Укорінені суржикові стереотипи – це здебільшого елементи розмовно-побутової реальності (українського просторіччя), а в деяких випадках – експресивні засоби іронічно-глузливої оцінки поведінки тих чи тих персонажів.

Елементи просторіччя – також ефективний стилістичний засіб маркування “чужого”, запозиченого слова, вклиненого книжного елемента що не завжди правильно вимовляється персонажем, а тому виконує функцію характеристики його рівня культури мови, ідіолекту (такі слівця письменник у мові автора виділяє за допомогою лапок), пор.: *свідання, совіщання, тїлівізор; ... варив юшку, бігав на хутрі по «**продухту**»* (1, 287); *Раз кат має життя, то все – зостається самий секремент! Я в цьому ділі без **предтендзій!*** (1, 292); *Він тепер тільки так і говорить з людьми – кепкуючи з себе. з сорочки своєї, у якої комір стоячий скачався в качалочку, з галіфе, витертого так, що як розтягнеш задню його частину проти сонця, то «в очі ріже» – якби бо нього ще «**ланпаси**»* (1, 292); ***Ю-рен-да-ці-я** Переживем!..* (1, 293) тощо.

1.6. Розмовний компонент у лексико-семантичному полі “природа”

Важко уявити собі, що ж може бути “розмовного” в описах природи, в яких здебільшого художньо-образною конкретизацією охоплюється лексика стилістично нейтральна, “живописна”. Індивідуальна майстерність Григора Тютюнника виявилася в умінні “вписати” природу в

контекст такого діалогу з людиною, в якому вона побутовизується, тобто означається крізь призму побутової, повсякденної свідомості. Коли йдеться про розмовність пейзажу чи опису тварини, то це аж ніяк не означає, що це стилізований усний опис. Ні, це введення у контекст певних маркерів побутової інтимізації, подання тваринного через людське – людські якості, властивості поведінки, людські риси характеру. Так зливаються два плани оповіді – стилістично нейтральний та розмовний – й модифікується антропоцентризм мовотворчості Тютюнника. Як відзначила Н. І. Бойко, саме в таких синтагматичних умовах експресивна виразність “набуває значного посилення, коли емотивно-оцінний контекстуальний простір поєднує кілька моделей антропоцентричного плану” [17, с. 29].

Розмовність у лексико-семантичному полі “природа” відрізняється від розмовності в лексико-семантичному полі “людина”, оскільки в першому превалює метафоричність уживання.

Отже, один із прийомів “орозмовлення” мікроконтексту – це використання антропоцентричного метафоричного компонента з відповідною маркованістю.

Так, показові для ідіостилю Тютюнника словосполучення з психологічним розмовним епітетом, пор.: *приблудне тополня* (1, 295), *шукати приблудного дерева* (1, 239) [СУМ, VII, с. 560]; – *Куд-ку-да? – питаються розбурхані кури з горища* (1, 102) [СУМ, VIII, с. 618]; *Так це не сом, а достеменний соменко* (1, 319) [СУМ, II, с. 388]; *Геройський вітер був!* (1, 115) [СУМ, II, с. 56].

Кодифіковану розмовну маркованість має група антропоморфізованих метафоричних дієслів: *В [воді] плавало сміття, стриміли жаби, розчепірюючи лапки і вирячивши в небо пукаті холодні очі* (1, 28) [СУМ, IX, с. 730; VIII, 859; I, с. 478]; *в корчаках линки кубляться* (1, 50) [СУМ, IV,

с. 381]; *В бур'янах вовтузилися горобці*, скльовуючи реп'яшачі кім'яхи (1, 34) [СУМ, I, с. 712]; *біля стовпа під церквою борюкалися на снігу безпритульні пси* (2, 218) [СУМ, I, с. 222]; *дріботить лапами* (1, 311) [СУМ, II, с. 416], *А слідом за ним почанає і Кріт* (1, 304) [СУМ, XI, с. 267]; *Понуривши голову, конячина тюпала степом* (2, 60) [СУМ, X, с. 384].

Стилістично виразними постають численні поліфонічні мікроконтексти з розмовними експресемами, орієнтовані на відтворення звуків природи, означення створюваних кимось звуків. Одна група прикладів стосується назв диких та свійських тварин, птахів, напр.: *Незабаром у селі завалували собаки і довго ще не вгамовувалися* (1, 133); *Над річкою стояла тиша, тільки коли-не-коли в лісі диркотів на сухому довгому сучку дятел* (1, 127); *Кузька, забачивши сторожку, мчить до неї... й тонюсінько гавкає, не гавкає, а дзяволить* (1, 311); *коні похрумують молоду травцю* (1, 325); *козенята вицокували ратичками по лаві* (1, 113), [півень] *засокорив по-квочачому* (1, 58); *А півень на горі як заджеркотить, а горобці з-під стріх як пурхнуть* (1, 78). Інші ж контексти пов'язані зі створення естетичного мовообразу неживої природи, зокрема вітру: *Порипує вітер – деревами, старими хлівчиками, воряками, висвистує в пряслах та в мерзлому гіллі* (1, 58); [вітер] *стугонить у ворота* (2, 63); *У кущах, заплетених осокою, шарудів вітер* (I, 34); *А в бовдурі гоготить вітер і пирикає з-під в'ючок холодною сажею* (I, 19); часто у поєднанні з прислівниками, що метафоризують висловлювання: [вітер] *тихо воркоче, бо хочеться йому спати* (1, 295); *волого шепалює вітер* (2, 207); [вітер] *весело свиськає* (1, 295); [вітер] *стогне по-совиному* (1, 295).

Поширені словосполучення, в яких місткий зв'язок людини з природою виявляється через естетично модифіковану модель дії. Здебільшого стилістичний ефект досягається завдяки використанню

метафоричних дієслів з експресією розмовності, що вказують на таку дію тварин, реалій неживої природи, котра асоціюється з певними діями людини: *Десь неподалік чути: цюк-цюк-цюк, дятел порається* (1, 31-32); *У ріллях порпалося гайвороння* (1, 26). *Доки Данило порається біля замка, Кузька ніби хоче підсобити старому ті двері одчинити* (1, 312); ... [лежала роса на павутинні], *що її павуки звечора наткали* (1, 244); *Та ось із припсілянських лук прискочив вітерець* (1, 37); (вітер) *козакував собі кругом хати* (2, 305); *За селом вітер так і струже* (1, 59); *Гасають побіля Куреня й інші вітри і вітерці* (1, 295).

Загалом динаміка у сфері живої природи описана за допомогою близько 20 дієслів з розмовною маркованістю.

Ефект розмовності створюють генералізуючі метафори з опертям на побутову свідомість, ужиті стосовно тварини, птаха, як-от: *Голуб – ледащо. Оддуриць воло и ходить, .жде, поки нагодують. Сорока – злодюга, на живе кидається... А дятел ууу... Трудяга* (1, 164); *підемо ловити великого розбишаку-соменка* (1, 319) [СУМ, VIII, с. 609]; – *Горобець – то курка Налетів у двір, стриб-скок поміж курми, дзьоб-дїьоб, нахватався і втік* (1, 164). Такі уснорозмовні сентенції подані через пряму чи невласне-пряму мову персонажів.

1.7. Функції розмовних фразеологізмів у художній оповіді

Текстотвірна роль фразеологізмів у мові художньої літератури визначається вищим ступенем демократизації взаємопереміщень фразеологічних стилем із одних жанрово-стильових різновидів в інші залежно від креативних настанов автора. Виразна риса фразеології художнього стилю – це поширення трансформованих стійких словосполучень, варіювання текстових, ситуативних акцентів образно-

метафоричного забарвлення фразеологізмів, що ґрунтується на принципах антропометричності, зооморфізму та побутоцентризму [67, с. 222–223].

Джерелом творчої майстерності, національного духу Григора Тютюнника була рідна мова, яку він любив, досконало знав, з якої постійно черпав життєдайну силу й творчу наснагу.

Д. М. Овсянико-Куликовський писав, що “художник – це той із нас, хто ловить образи, народжені в буденному мисленні, намагається затримати їх і дати їм подальший розвиток” [60, с. 23]. За таким принципом творив і Григійр Тютюнник. Пор. його запис у “Щоденнику”: “Це я в автобусі зінківському виловив”. “Живописець правди” добре знав загальнонародну фразеологію, на яку щедрі його оповідання та повісті.

З-поміж зафіксованих фразеологічних одиниць (ФО) мови творів Гр. Тютюнника насамперед відзначаємо загальномовні фразеологізми, засвідчені в СУМ, у “Фразеологічному словнику української мови” (у 2-х книгах), “Фразеологічному словнику української мови” Г. Удовиченка та “Словарі” Б. Грінченка.

Фразеологізми – активний образотворчий чинник авторської оповіді. Через них письменник передає ставлення до зображуваних подій, акцентує смислову та стильову позиції мовних засобів. *Поставив його [хрест] над дядьком, над тими, кому дядько залив сала за шкуру..* (1, 50); *Дем’яно, бувало, вдень протискує, а вечері їй книжки до вроків розжовує та в рота кладе* (2, 18); *...я в тих орендах, ні в тодішніх, ні в теперішніх, і досі ні бе ні ме* (1, 110) та ін.

Стилістичного ефекту звучання живого усного слова досягає автор, уживаючи поряд два – три і більше фразеологізмів. Часто вони поєднуються з прислів’ями, як-от: *Лука на те ані пари і вуст: що правда, то правда, а правді кійця не вправиш* – худа корова (1, 228); *Так то ж сам і гаву піймав треба було зразу ж його й потрощити. щоб ні сліду ні виду, а я взяв й*

залишив половинку про чорний день (1, 74). Серед подібних контекстів є такі, що поєднують загальномовні ФО та індивідуально-авторські трансформації фразеологізмів (пор.: *Отак: своя хата як дзвін стоїть, а ти, Степане, тиняйся глупої ночі лісом, як бездомний пес* (1, 290), де, наприклад, перша та третя ФО не засвідчені словниками.

Стилістичного значення регулювання послідовності подій набуває фразеологізм із семою 'дія' в поєднанні із дієсловом, що фразеологічно не зв'язане: *На полу, скрутившись клубочком, лежало козеня. Побачивши чужого, скікнуло на долівочку, стало дибки і гримнулось лобом об милицю* (1, 28). Іноді виникає смислове та образно-характерологічне прирошення внаслідок тиску дієслова на фразеологічний зворот: *Онисько гонорився перед Кіндратом з усієї сили, бив бурла, як то кажуть, всяк натякаючи тим, що він і сам своєму добру ради дасть* (1, 86). Своєрідні смислові відношення виникають між дієсловом *гоноритися* та фразеологізмом *бив бурла*. У Сл. Гр. читаємо: "Бурло, ла. Ругань, ропоть. Бурла бити. Бездѣльничать"[Сл. Гр., I, с. 113]; у ФСУМ – "бити/збити бурло, діал. Знімати бучу, галас, розгардіяш" [ФСУМ, I, с. 24]. Тобто автор уживає зворот в усталеному загальноприйнятому значенні.

Фразеологізми в оповіді Тютюнника виконують узагальнювальну функцію щодо наступної пояснювальної частини в реченні: *Степан як з ніг не зіб'ється: то показує, де що брати, то висилає хлопчаків по черзі бігати за хутір* (1, 150). Фразеологічний зворот емоційніше передає стан заклопотаності, доповнює загальну картину приготування до весілля, значення лексеми *збиватися* увиразнюються стилістичним прийомом повтору сполучника *то*.

Часто ФО, локалізовані в кінці речення, доповнюють, узагальнюють, підсумовують сказане. Фразеологічний образ надає таким вислопленням певної категоричності: *І стоїть підситок – ні сюди ні туди* (1. 74); *То я*

вистрою та як крикну: «Біго-ом! Шире шаг» – то **тільки хекають і анічичирк** (1, 158).

Переважно фразеологічні вислови – інтенсифікувально-характерологічні засоби: *Він [Свиридович] крутився, як муха в окропі, і викручувався завжди, «витягуючи» план, а відтак і прогресивку* (1, 200); ... *сказав [Санько] так весело, що аж у самого мурахи по спині пробігли* (1, 226); *Федю, ти б і мене хоч раз обняв. як он Гальку, щоб аж дух забило!* (1, 159).

Культура народного слова – це світ естетичних, моральних уявлень, що знаходить вираження в розкритті значення слів через стійкі асоціативні конотації. Так, Гр. Тютюнник уживає народнопісенний тавтологічний зворот *чужа чужина* лише в одному значенні, а саме ‘чужі, нерідні люди’, що створює виразний соціальний струмінь у лірично-співчутливому ставленні автора-оповідача до персонажів, а в конкретних мікроконтекстах оповіді – журливу експресію: – *Одне слово, чужа чужина... – тільки й сказала Вуточка* (1, 121); – *Ет, – стиха озивається мати [...] А дядина – що? Сказано: чужа чужина* (1, 74).

Фразеологізми в аналізованих творах Гр. Тютюнника виконують функцію національної самоідентифікації мовця (персонажа). Колоритний персонаж із російськомовного Донбасу (“Житіє Артема Безвіконного”) Сіль Сіліч говорив з усіма відвідувачами ніби знехотя, через губу, і тільки російською мовою, лише іноді вставляючи українське слівце, яке вимовляв поблажливо, крізь посмішку. Сам автор такі “слівця” виділяє в тексті, пор.: *Да не сутулься ты, не гни-ись... Базар скорее, чем ты, дуба вріже*. Як бачимо, письменник відтворює такі побутові комунікативні особливості, в яких засвідчено, що “національне походження володіє величезною владою над усіма проявами індивідуальності” (В. Гумбольдт).

Мовна свідомість, індивідуальне мовомислення, що важко піддається поясненню, часто вербалізується у фразеологічних структурах.

Експресеми-фразеологізми несуть в собі позитивний чи негативний заряд емоцій. Щодо останнього, то він яскраво виявлений у примовках, якими насичена мова персонажів: – *Онисю... А бий мене сила божя – забув, як вас по батькові* (1, 89); – *То я ж забув, що включив його, ще як виїжджав з двору, хай йому абищо!* – *покаянно вигукує дядько Никитін, і вони йдуть у хату* (1, 134).

Іноді письменник переосмислює емоційний заряд фразеологізмів.

Шляхом структурної модифікації ФО *кебети не маю* [Сл. Гр., II, с. 234], *кабети катма* [УФСУМ, I, с. 262], *кебети бракує / нема, не вистачає* [ФСУМ, 2, с. 545] оповідач “пригладжує” відповідний зневажний зміст вислову, зокрема змінює розмовне *катма* словом *не лишньої*: *І поспішив [Никифор] помагати жінчиній сестрі поратися коло печі, бо знав, що в її до цього кебети не лишньої* (1, 180).

Привертають увагу особливі – індивідуально-авторські трансформації фразеологічних конструкцій, зокрема такої, як *гопки вибивати*. У Г. Удовиченка *гопки витинати* означає ‘вибивати гопака’ (завзято танцювати) [УФСУМ, I, с. 87], у Сл. Гр. знаходимо тлумачення й відповідний приклад: “Гопки. 1) Выражает скаканіе, крычаніе, топаніе въ танцѣ”. “Та виженемо жито до самого краю, поставимо в копки та вдаримо гопки” [Сл. Гр., 1, с. 809]; у ФСУМ є *гопки вдарити*, *гопки витинати* ‘завзято танцювати’ [ФСУМ, 1, с. 71, с. 107]. У Тютюнника читаємо: *Кажуть – я не чув, а люди подейкують, – що літають зараз у небі якісь чудовиська і світяться, і крізь них видно, як там усередині їдять, п’ють, гопки вибивають...* (1, 100). Уживаний варіант відомого

фразеологізму можна пояснити явищем контамінації, проте остання не сприймається як помилка.

Заміна одного з компонентів ФО іншим пов'язана з уточненням, конкретизацією значення фразеологізму відповідно до текстової ситуації: *Як крикнуть, бувало, «бат-таррея!»*, то аж **п'яти холонуть** (1, 110) – похолонуло (похололо) у п'ятах [ФСУМ, 2, с. 684]; підсиленням значення: *Останню половину сухаря він із'їв учора зранку і відтоді не мав **ані рісочки в роті*** (2, 87) – *ріски в роті не було* [ФСУМ, 2, с. 739]; синонімічною заміною: [Катря прикрила губи пальцями] *і не пішла – **попливла** до воріт, як **пава*** (1, 153) – *походжає як пави* [Сл. Гр., III, с. 85], ходити павичам [ФСУМ, 2, с. 931].

Відзначаємо фразеологізми із структурно-семантичною модифікацією, напр.: *Тоді **скаже, як волами** повз двір **проїде*** (2, 249) – як волами, з сл. їхати ('їхати дуже повільно') [ФСУМ, 1, с. 143]. У тексті десемантизується значення 'їхати', натомість з'являється новий валентний компонент *скаже*, що стимулює іншу семантику ФО 'говорити повільно'.

Народнопісенну основу має порівняльний фразеологічний зворот із значенням 'радіти': *А тітка зацвіла, як **маківка*** (1, 73). Словник Г. Удовиченка наводить *зацвісти маком* – 'почервоніти, зарум'янитися' [УФСУМ, I, с. 208]; аналогічне пояснення дає Сл. Гр. ('Дівчина почервоніла як маківка. Левиц. Поп., 107"). За СУМ *маківка* може вживатися в порівнянні [СУМ, IV, с. 602]. Як бачимо, у Тютюнника дієслово тотожне ФО зі словника Г. Удовиченка, а компаративна частина – тій, що в Сл. Гр. Новий, текстовий, варіант не сприймається як okazіональний, а навпаки, він природний для розмовної мови. До того ж в аналізованому висловленні фразеологічний зворот зазнає семантико-стилістичних змін.

Письменник часто вдається до такого прийому індивідуально-авторської трансформації фразеологізмів, як розширення усталеної

структури ФО через уведення до її складу додаткових компонентів, що сприяє семантичному оновленню стертих фразеологізмів: ... *та ще в селі, де не те що **шила** – шевського гвіздочка в мішку не сховаєш* (2, 302), пор.: *шило в мішку не втаїться* [Сл. Гр., IV, с. 494], *шила в мішку не сховаєш* [СУМ, XI, с. 452; УФСУМ, II, с. 259; ФСУМ: немає].

Звичні фразеологізми в так званих народних повчаннях, пор. . – *Ось послухай, дурнику, що я тобі скажу. Слухай, **на вус мотай Тут, на землі, не бити не можна. Тут не ти, так тебе одрепають ще й плакати не дадуть*** (1, 33). Фразеологізм поєднується з афористичним висловом, виявляючи особливості світосприйняття, світорозуміння мовця (селянин Прокіп), його життєвого повсякденного досвіду. Через оцінку фразеологічного звороту виразно проступає ставлення людини до мови, її усвідомлення значення слова, напр.: – *Е, синок, – мовив старий, не зводячи очей, – якби я **за словом у кишеню ліз**, то вже давно кишені пообривав к лихій мамі* (2, 138). У подібних контекстах письменник використовує індивідуальний підхід до загальновживаного звороту, по своєму “переживає” зміст і образну семантику усталеного вислову.

Засвідчено й відображення у Тютюнниковій оповіді “підслуханого” в розмовно-побутовому середовищі фразеологізму на зразок глина опішнянська: *Хіба то дівка ? **Глина опішнянська*** (1, 229). Пор.: “Опішний. Лѣнливый, медлительный” [Сл. Гр., III, с. 57]; “Опішний, а, е, діал. Лінивий, повільний” [СУМ, V, с. 714] та приклад *опішнілий кінь* із Сл. Гр. Фразеологічний зворот *глина опішнянська* у словниках не зафіксовано. Можна припустити, що цей вислів виводиться з географічної назви Опішня, що в Полтавській області. Відоме порівняння як *глина*, поєднуючись із прикметником, набуває семантико-стилістичної новизни, структурної модифікації завдяки локальній маркованості. Тож із контексту можна

визначити, що глина опішнянська – це характеристика м'якої, податливої людини. Появу таких ФО В. Д. Ужченко кваліфікує як “місцеву прив’язку висловів” [74, с. 52], де евфемізована частина з тенденцією до стандартизації, формальності зберігає стійкий семантичний мотив, тематично-образний конкретизатор [пор. 74, с. 273–284].

Для антропоцентричної прози Тютюнника характерні мовні узагальнення життєвих ситуацій, своєрідні крилаті слова, сентенції із таким змістом:

а) для людини цінною є інша людина: *Не цуценя ж, а людина* (1, 178);

б) життя потребує діяльності: – *Життя таке. В кого щось купив, тому щось продав, тому даром оддав... Так і виручають одне одного до смерті* (1, 140);

в) життєва позиція: – *Там, де я служив, дядьку Якове, є таке послів'я: «Хитрий Митрій – умер, а дивиться»* (1, 278);

г) життєвий досвід: *Своє продаєте, не крадене* (1, 141); *І я вже наперед знаю ... «дурно музика не грає»* (1, 134);

г) прагнення до щасливого життя: *разів зо три бажав Катрі, щоб їй за чоловіком жилося. «як з гори котилося»* (1, 148).

Актуалізовано в Тютюнниковій оповіді усталені висловлення із семою ‘працювати, робити діло’: *У мене так: робиш – роби. А ні – то дивись* (1, 176); *Ти не за своє діло не берися*, – каже йому Данило (1, 312).

Фразеологізми семантичної групи ‘людина та її характер, манера поведінки’ відображають глибинність узагальнень, оцінок, пор : *бо в нас такі люди, що тільки дай порвуть* (1, 76); *балакуча й догідлива (про таких кажуть: «Тільки в хату – вже й своя»* (1, 175); *Митро, правда, такий, що й гарячу смолу питиме* (1, 187).

Хоч наведених висловлень, напевне, не фіксують словники, проте в тексті вони сприймаються як природні побутові сентенції, влучні образні оцінні комплекси.

Джерелом авторського емоційно-експресивного висловлювання виступають фразеологізми, що зафіксовані лише у “Словарі” Б. Грінченка (!). Одні з них тотожні словниковим, як-от: *Демидові так: хоч і вовна, аби кишка повна* (2, 300) [Сл. Гр., II, с. 242]; *Сиди собі й годі. Як щур в городах – тихенько* (2, 109) [Сл. Гр., IV, с. 540]. В інших замінюється один із компонентів. У наведеному нижче звороті Гр. Тютюнник замінив елемент *сей* на слово з конкретно народнопісенною семантикою *білий* (білий світ – ‘довкілля’), пор.: *Коло людей проживеш. Білий світ, дітки, як маків цвіт: хтось і тебе догляне* (2, 96). З уст сивої бабусі, образ і слова якої живуть у пам’яті онука, фразеологізм звучить як філософське узагальнення, як вербалізований досвід старшої людини.

Виразність третіх ФО зумовлена семантичною контамінацією: – *Це несерйозно, Ваня. Ми вчимо вас, щоб забрати в свою частину, в зв’язківці, а ви гулі спарвляєте* (2, 52) [Сл. Гр., I, IV, с.188]; текстове значення об’єднує два словникових ‘веселитися’, ‘танцювати’ + ‘не робити чогось необхідного, ледарювати’].

Четверту групу ФО становлять ті, не зафіксовані жодним із словників. Заслуговують на увагу такі мікроконтексти, що засвідчують фразеологізацію вислову, пор.: *Якщо приміром, брався хтось за непосильне, його застерігали: «Гляди, щоб не було як із Карим, – надувся. А тоді штани прав». Це культурніші. А більшість навпростець казало: «Гляди, щоб не ввахлався, як Василь Карий на рекорд!»* (1, 196); або в оповіданні “У Кравчини обідають”: *Та то в Кравчини обідають, – байдуже пояснюють кутяни, бо вже звикли. Так звикли, що коли ж хтось на когось кричить, йому кажуть: «Чого репетуєш, наче гарячого борщу вхопив?»* (1, 167). Такі семантичні трансформації мають здебільшого психологічне підґрунтя. Через

них письменник має змогу проникати у світ почуттів, мислення персонажів із народу. Дослідники-фразеологи відзначають також, що “тип фразотворення на базі народних оповідань не можна інтерпретувати за допомогою тих чи інших мовних явищ або за допомогою відомих логіко-семіотичних (логіко-синтаксичних) закономірностей, його називають екстралінгвістичним” [75, с. 142].

У внутрішній формі подібних фразеологічних висловлень зберігається іронічно-жартіва оцінка тої буденної ситуації, що набула оповідної форми, а згодом зазнала редукції й концентрації вираження в еліптичній формі ареальної чи загальномовної ФО.

Відомо, що у фразеологічних конструкціях узагальнено культуротворчу діяльність народу. У них сконцентовано виражається єдність асоціативних та ситуативних компонентів образно-узагальнювального мислення.

Мовно-експресивні можливості фразеологізмів зумовлені тим, що “доречно вжитий і вміло акцентований сталий вислів здатний замінити багатослівну логічну побудову, образно узагальнити сказане, пожвавити мовлення й надати йому особливої емоційно-експресивної тональності” (В. А. Чабаненко). Уживаючись у мовних партіях автора і персонажа, ФО створюють ефект присутності “чужого”, народного мислення, оцінок, характеристик з конотаціями усномовності, внутрішньої діалогічності. При цьому зберігається загальний образний стрижень фразеологічних засобів мови.

Аналізовані твори письменника засвідчують, що авторська світоглядна позиція та світоорієнтація позитивних персонажів співвіднесені, що загальна функція фразеологізмів – акцентувати стильову позицію мовного цілого – збігаються в мові автора та персонажів.

Висновок до розділу

Отже, розмовне у лексико-семантичному полі “людина” пов’язане з експресивним, емоційним та з репрезентацією нейтрально-побутового слововживання, що естетично модифікує невимушеність комунікативних ситуацій, повсякденного дискурсу.

Антропоцентризм творів Гр. Тютюнника зумовив широкий, переважно позитивний, оцінювальний-означальний антропонімікон імена, прізвища, прізвиська. Розмовно-словотвірні форми власних назв персонажів співвідносні з нормами уснорозмовної комунікації, з особливостями оповідної норми художнього стилю.

Просторічні елементи (діалектизми, жаргонізми, згубіла, обценна лексика) естетично виправдані в поліфонічній оповіді Гр. Тютюнника. Це мовні знаки змодельованих, стилізованих письменником різних соціально-культурних сфер. Суржикові одиниці не переобтяжують текст ненормативними уживаннями. Вони використовуються для стилізації реальності повсякденно-побутового спілкування, їх можна сприймати у контексті художньої оповіді як естетичні знаки увиразнення національно-мовних, етнопсихо- та соціолінгвальних проблем в Україні.

Шари розмовної емоційно-експресивної лексики, фразеології, актуалізовані у творах Гр. Тютюнника, умотивували українське культурно-мовне середовище, побудоване на живомовній реальності, природності усних діалогів та відтворенні глибинних народних оцінок.

РОЗДІЛ 2

АКТУАЛІЗАЦІЯ СЛОВОТВОРЧИХ СТРУКТУР

Одним із критеріїв вияву розмовності в художній оповіді Григора Тютюнника є характерне словотворення. Лексико-семантичні групи з розмовними словотвірними ознаками широко представлені в текстах оповідань та повістей. Стилiстико-словотвірні ефекти виконують важливу текстоутворювальну функцію і водночас більшість словотвірних конструкцій залежать від контекстів. їх функціонування підлягає меті семантичної та стилістичної організації тексту.

Кваліфікуючи словотвірну ознаку як показник розмовності висловлення, враховуємо такі об'єктивні моменти: 1) контекст, що ілюструє вживання слова; 2) стилістичні ремарки СУМ; 3) особливості словотворення.

Настанова автора на оповідність зумовила актуалізацію словотворчих ресурсів національної мови, а конкретніше – одиниць мови з ознаками лексико-словотвірної розмовності коли “лексичний і словотворчий рівні ніби перетинаються” [62, с. 51].

Поняття “актуалізація” в сучасній літературній мові вживають як на позначення процесів зростання частотності вживання тих чи інших слів у певні періоди розвитку літературної мови, так і процесів переосмислення лексеми [пор. 77, с. 355]. Отже, одні процеси актуалізації слова розглядають як набування ним маркерів певного історичного періоду [71, с. 87], інші ж – як актуалізацію значення слова в конкретній конситуації спілкування [4, с. 79]. Актуалізація може спричинити нейтралізацію семи або кількох сем, їх додавання, “підсвічування”, наповнення слова новими аксіологічними, контекстуальними тощо асоціаціями.

Характер актуалізації мовної одиниці залежить від жанрово-стильового різновиду твору, від намагань автора досягти певного образно-естетичного ефекту.

2.1. Типологія розмовних словотвірних одиниць

Для художньої оповіді Гр. Тютюнника характерні словотвірні засоби, насамперед іменникові, з виразним компонентом розмовності.

Вони представлені в номінаціях осіб, що не мають емоційно-експресивного забарвлення, але передають уснорозмовну стихію. Так, словотвірна модель розмовних нейтральних варіантів ‘жіночих та чоловічих власних імен’ реалізується в словах з формантами -к-, -к(о): – *Зінко, принеси мняса* (1, с. 62); *Це трохи підбадьорило й заспокоїло Данька* (2, 307); – *Ги, – здивувався Андрійко* (1. 14).

Інтимізують оповідь продуктивні пестливі утворення із суфіксами -чик, -ушк-, -ус-, напр.: *Харитончик* (2, 14); *А зайди-но, Климусю, на часину сюди* (2, 13).

Природну розмовність спілкування відтворюють в зображеному соціумі найменування жінок з формантами -івн(а), -их(а), -ш(а), -ачк(а), -к(а): *Кіндратівна, Онищиха, Оксьонша, Борознячка: приїхали гості й до Никифора Дзякуна та Параски Дзякунки* (1, 175). Щодо подібних назв О. А. Земська вказувала на своєрідність їхньої словотвірної модифікації, що zakresлює один семантичний компонент (“чоловік”) і додає другий (“жінка”) [46, с. 149].

Розмовні маркери має словотвірна модель ‘назв осіб за родом занять’, зокрема в найменуваннях осіб жіночої статі за сферою діяльності (у тому числі ‘дружина особи, названої твірним іменником’) із суфіксом -ш-, -их-, -к, напр.: *прокурорша, головиха; Я в перекупок на базарі бачила* (2, 151).

Розмовність ‘назв осіб за манерою поведінки, звичками, індивідуальними зовнішніми ознаками’ пов’язана зі словотворчими афіксами -ун-, -к(о), -ач, -ок, напр.: *мовчун; капко; шмаркач, вишкварок; було чути скрадливий голос відомого на всю сільраду **брехуна** Самійла Шкурпели* (1, 159). У внутрішній формі цих слів закладена аксіологічна маркованість, яка актуалізується через їхню образотворчу функцію. Це підтверджують і дослідження з граматики української мови, в яких засвідчено, що словотворчі суфікси у складі таких найменувань, крім значення особи як носія певної ознаки, слугують засобом вираження конотативного забарвлення, яке простежується на рівні двох типів мовних знаків – слова і морфеми: у першому випадку експресивність є контекстною, у другому – експресивністю самого суфікса [21, с. 276].

Збільшує експресію згрубілості, створює семантичний відтінок визначальної ознаки особи формант -ан'- в синонімічних словоформах на означення зовнішньої риси персонажа, пор.: *Кинувся я до того **морданя** пустіть, кажу, чоловіка* (1, 111) [СУМ, IV, с. 801: ‘морда’]. Дослідники відзначають, що використання таких слів обмежене розмовним стилем або територіально, до того ж їх оцінна функція у висловленні “потребує додаткових умов – використання слів-нейтралізаторів на зразок – *будь-який, кожний, той, цей, такий, якийсь, який-небудь і под.*” [21, с. 289, с. 291]. Ознаки розмовності мають ‘назви осіб за віком’ (утворення з -ійк(о): *рудий довготелесий **парубійко*** (1,198), збірні назви людей з суфіксом -н-: *А ми, **дітлашня**, теж принишкли* (1, 241).

Імена-демінутиви із здрібніло-пестливими суфіксами -атк(о), -к-, -ик- вносять у художній текст переважно емоційний позитивний колорит, пор.: *З останньої партії підвелось **кирпатеньке дівчатко*** (1, 25).

Вживання словоформ із суфіксами здрібнілості й пестливості властива назвам явищ природи, істот, рослин, які створюють ефект інтимізації

відносин “людина – природа”, передають авторську модальність, суб’єктивну оцінку довкілля. Нейтральність чи оцінність цих назв визначає форма оповіді, текстова належність слів персонажам чи авторові.

Іменникові демінутиви є найвиразнішими естетичними знаками нейтрально-розмовного побутового мовлення, пор. словоформи з -ичк-, -очк-: *на травах сіра курявичка* (1, 27); *І пліточки, і дерунчики є* (1, 44). Хоча подібні найменування мають у словниках позначку *змениш.* чи *змениш.-пестл.*, але у текстах, як і в розмовній мові, їх маркованість дорівнює словниковому *розм.*: *запитала Палажечка, граючись дубчиком* (1, 85) [СУМ, 11, с. 431].

Найвиразніше семантико-словотвірна ознака демінутивності виражена в найменуваннях: малих за віком тварин із суфіксом -атк-, напр.: *вепри з виводками вепренятком* вертаються з нічного пасовиська (1, 326); малих за розміром рослин із суфіксом -єн’-: *А на самому верху тополенья росте – злетіло звідкись іще зернятком. Куди воно мандрувало, звідки – хтозна* (1,103).

Часто назви із суфіксами пестливості -к-, -ок- у мікропейзажних емоційно-психологічних авторських описах створюють інтимно-ліричну модальність, пор.: *в Юхима, крім хирлявої яблуньки нічого більше не росте* (1, 163); *А вітер обтріпував з молодих топольок прижовкле листя і розкидав поміж могилами* (2, 82).

Розмовною маркованістю позначена збірність в означенні рослинних реакцій із суфіксами -иц-, -инн-, -ачч-, пор.: *мішаниця; запахло баклажаннячим огудинням* (1,25); *Лише теляткам розвага: гасають у лопушаччі, бо воно їх лоскоче, розгедзькує.* (1, 83).

Номінації зі словотвірними маркерами розмовності поширені в сфері побуту.

Іменники-побутовизми із суфіксом -к- мають у СУМ ремарку *розм.*: *безкозирку, яку знімав у бані в роздягальні і клав у свою шафочку* (1, 200)

[СУМ, VIII, с. 674]; *серед червоних райдуг від напаленої до вишневого кольору чавунної «буржуйки»* (1, 93) [СУМ, I, с. 258]; *викручувався завжди, «витягуючи» план, а відтак і прогресивку* (1, 207) [СУМ, VIII, с. 159] або ж зберігають у контексті уснорозмовні ознаки, властиві цій словотвірній моделі, як-от: *У смердючій забігальвіці нам налили п'ятдесят і двісті* (2, 211).

Виразний стилістичний компонент розмовності містять у своїй семантиці предметні найменування із суфіксами -ин- (*хатчина; А Юхим засунув коня в комірчині* (1, 24); *звільнити землю від каменю і посадити у неї якусь цеберчину картоплі* (2, 87), -к-, -ик-, -ок- (*обанілок, рогачики*), -ак-/-як-, -ачк- (*первак* (1, 148); *товарняк* (1, 207); *Порипує вітер – деревами, старими хлівчиками, воряками* (1, 58); *Підвівся, обійшов довкола куреня – ступалося у новій взувачці легко і м'яко* (2, 102); *зашкарублі черевики, понадівані на дровинячки* (1, 57).

До цієї групи належить позасловникове *куцина* від “*куцак, розм. 1. Хтось або щось, коротше за звичне (про людину низького зросту; короткий одяг)*” [Сл. Гр., II, с. 334; СУМ, IV, с. 421] (за аналогією до *шинельчина, одержина, діжурчина* та ін.): *Старий стояв у роздзяплених дверях своєї хати в якійсь куцині. нап'ятій на голову, і розмахував руками* (1, 29).

Вульгарне конотативне забарвлення мають жаргонізовані збірні назви із суфіксом -ух-: *Один почав був щось про «жратуху»* (2, 128). До речі, подібні слова не належать до типових: здебільшого із суфіксом -ух- утворюються оцінні назви осіб на зразок *ревуха, стрибуха, тигуха, моргуха* тощо. В “Інверсійному словнику української мови” засвідчено лише одну лексему з предметним значенням – це назва рослини *жеруха* [ІС, 70].

Розмовне забарвлення властиве й субстантивованим прикметниковим утворенням: *Дорогою до автобусної нас водило* (1, 143).

Прикметники з ознакою розмовності – це, зокрема, слова із суфіксами суб’єктивної оцінки -еньк-, -есеньк-: *Прийде до пошти у **благенькій** вишиваній сорочині* (1, 282); *сяде на поріжку – **тонесенька**, тендітна* (1, 282).

Залежно від лексичного значення основи суфікс -еньк- надає словам чи то відтінку зверхньої поблажливості (*Навіщо ж ти ... аж за вухо, **дурненький** ... видихає Соня і сміється якось похмуро й лагідно* (1, 15) чи інтимної доброзичливості, пор.: – *Де ж ви його, доцю, хрестили, онучка мого **сахарненького**?* (1, 178).

Вища експресія демінутивності виражена у структурах “іменник-демінутив + прикметник-демінутив” – природних уснорозмовних інтимізованих найменуваннях: “форми суб’єктивної оцінки заразливі, зменшено-пестливі форми іменників нерідко асимілюють форми прикметників-означень, вимагаючи від них емоційного узгодження з собою” [23, с. 113]. Наприклад: [струмок] *полоскав **зеленісіньку** **травицю*** (2, 91); *Ото як скрутно з одежею – **полотна** та **сірячина**, а вона йому, чуєш, **хусточки шовковенькі** вишивала* (1, 23).

Інтимно-ліричного колориту надають, мікрообразам структури “прикметник із суфіксом неповноти ознаки -аст-, -лав-, -лив- + іменник-демінутив”, пор.: *срібляста скалочка; тремтливий попільць; в Юхима, крім **хирлявої яблуньки**, нічого більше не росте* (1, 163).

Стримано-лірична модальність оповіді часто відтінюється лексемами із суфіксом неповноти ознаки -уват-: *А може б, і листа отому **причинуватому** Хекалу написали?* (1, 51); *Тихий був Степан у товаристві й **мовчкуватий**, як тінь* (1, 259).

Маркованість неповноти ознаки мають віддієслівні означення із префіксом при-: *прив’ялий; Я дивлюся на небо, **приоране** **рожевими** **скибами** **хмар** – **сонце** **зійшло*** (1, 139).

У деяких мовних ситуаціях таке напівтональне означення може бути викликане потребою відзначити соціальний, матеріальний чи віковий статус персонажа, напр.: *в бабусиній хаті, **примазаній** ради празника* (1, 55); *Не з'явишся ж у приношеному* (1, 176).

Відзначимо, що прикметники з ознаками актуалізованої словотвірної розмовності притаманні мові автора або мові оповідача.

Розмовність дієслівних форм пов'язана з префіксальними утвореннями.

Найвиразніше ознаку розмовності передають назви довготривалої, повторюваної дії, утворені за допомогою префікса по-, напр.: *потинятися*; *Маркіян любив **попоїсти*** (1, 107). Лексеми з таким формантом зафіксовані у СУМ та Сл. Гр.

Іррадійовані розмовною маркованістю й некодифіковані словотвірні варіанти на зразок: *Хрести [на кладовищі] майже всі попідгнівали й попадали, а ті, що позалишалися, вщерть заросли бур'янами і чагарником* (1,27); *Ач, які ведмеді **попакручувало*** (1, 56).

Словоформи з префіксом при- мають значення неповноти дії, як-от: *А коли вперше, найгостріше й найболючіше враження від матеріної сліпоти децю **пригоїлося**, сини лагідненько висварили стару* (1, 116).

Префіксація в оповіді Гр. Тютюнника, за спостереженнями Л.Л. Шевченко, виступає одним із прийомів конкретизації – надає слову додаткових уточнювальних відтінків смислу: “При зображенні будь-якої ситуації письменник не задовольняється неточністю, приблизністю у вживанні слів, та префіксальне словотворення (як правило, дієслівне) стало в його творах тим засобом, який спроможний передати найточніші відтінки семантики” [80, с. 15].

Префіксально-суфіксальне творення слів – продуктивна модель художньої оповіді Гр. Тютюнника.

Словотвірні варіанти моделі “при- + -ува-” із семантичною основою руху передають відтінок неповноти дії, пор.: *пританцьовувати*; *приколихувати*; *І стала [Софійка] пригойдовувати дитину, рвучко, несміливо, не пригойдувала – теліпала* (1, 228).

Лексеми, що сполучаються із словами на зразок *часина, трохи, недовго, іноді*, які вносять у загальний розмовний контекст нюанс часової обмеженості дії, увиразнюють значення її недовготривалості, часткової реалізації, пор.: *часину примовчують пишаються* (1, 72); *Сьогодні рано присидів отам на Куличиному ... Недовго вудив* (1, 163); *Буває, іноді хтось пристає з Ониськом* (1, 86).

Значення неповноти, частковості дії із семою ‘їсти’ мають словоформи, утворені за моделлю “під- + -ува-”: *Ігорко присів до столу підснідувати* (1, 57).

Словотвірні варіанти лексем із семою ‘звук’, утворені за моделлю “ви- + -ува-”, є розмовними позначеннями повторюваної дії: *перегочували з солдатами* (2, 25), *Під ногами в нас та під колесами тачки полускує мерзле, прибите інеєм листя* (1, 134).

Письменник активно послуговується стилістичним потенціалом дієслів суфіксального способу творення.

Розмовною експресією позначені слова з формантом -ува-, що приєднуються до основи із значенням ‘бути кимось, виконувати обов’язки когось або поводитися, чинити так, як істота, названа твірною основою’, пор.: *гостювати*; *хлопців – у ФЗО на Донбас позбирало. а плотникувати в колгоспі то треба комусь* (1, 76).

Виразний розмовно-побутовий відтінок мають численні лексеми з афіксом -а-, напр.: *гарикати*. Такі дієслова відвигукового походження унаочнюють картину, озвучують оповідь: *Попідвіконню вистрибували найжені від ранкової прохолоди горобці і цвірінькали на сонце ... Він чув, як*

молоко **цвіркало** в дійницю. Туга біла цівка глухо **шугала** в піну або **стьобала** об луджені вінця і висвистувала. [Молоко] шумувало (1, 45).

Стилістично навантажена група дієслів із суфіксом -ну- відвигукового походження має значення одноактної дії з відтінком згрубілості, напр.: **Бовтнулася** в річці перша, видно найголовніша щука (1, 97); Поминальники, що сиділи поблизу, весело реготнули (1, 110).

Поєднання у мікроконтекстах таких дієслів на означення короткочасної дії з лексемами із семою 'звук', 'рух' створює динамічні озвучені картини дійсності, пор.: [Козеня] **скікнуло** на долівку; стало дибки і **гримнулося** лобом об милицю (1, 29).

Дієслова, утворені способом словоскладання, вносять у художню оповідь письменника фольклорне забарвлення, напр.. **дивитися-дивитися**; **Суха бур'янина похилиталася-похилиталася** з боку на бік та впала (1, 297).

Улюблений прийом письменника щодо означення повторюваної чи довготривалої дії – це:

а) використання спарених дієслів, як-от: **Покрутились-покрутились** по хаті, а тоді тиць мені в руки пакуночок (1, 74); **Куріло-куріло**, тоді цоп – зайнялося (1,71);

б) безафіксних віддієслівних утворень як особливих засобів конденсації семантики руху (*А човен **хить-хить** під лозою* (1, 22), зорового сприймання (*Чепурненький з лиця, хоч і понуркуватий трохи, баньками з-під чуприни **блись-блись*** (2, 23), звуку (*Коли це чую в садку у нас: **шориг-шориг*** (1, 16) чи семантичної контамінації 'рух' – 'звук', що вказує на одночасність двох процесів, напр.: *Тільки залізняка ота Маркіянова **брязь-брязь, туп-дзень*** (1, 109).

Орієнтацією на оповідність зумовлені явища економії в словотвірній номінації. З-поміж них – універбація та утинання. У дієслівному словотворенні переважає тенденція до вживання найменувань із

семантичною сконденсованістю, універбацією: замість вислову, словосполучення функціонує одна словоформа. Напр.: *піти дрібушечками* – *подрібушити*; *поділити на чверті* – *почверткувати*; *об'єднуватися в тічку* – *тічкуватися* тощо.

Відзначені розмовністю й віддієслівні утинки [див. 59, с. 185–207] з експресією інтенсивності – безафіксні лексеми на зразок: *бачу*; *що дід веселий: все на ньому так і грає – і брови, і вуса, і кульша в холоші дриг, дриг* – *наче пританцьовує* (2, 9) – пор. *дригати*; *А вже як увесь куль майже виринув із води, чути бовть* (1, 22) – пор. *бовтнути*; ... *почав укидати в багаття буряки: гуп, гуп, гуп аж іскри вгору шугнули* (2, 9) – пор. *гупати*.

Прислівниковий розмовно-побутовий словотвір представлений переважно здрібніло-пестливими формами, що створюють лагідний тон викладу, емоційно насичують розповідь, напр.: *Катерина сварилася крізь мокре вікно, сердитенько ламаючи похливі брови* (1, 28); *Ступаю. Дуженько, що почули* (2, 18), Інколи такі пестливі утворення можуть з формою без суфікса пестливості функціонувати як усномовні фольклорні означення, що надають висловленням лагідно-розмовної маркованості: *Трьох чоловіків своїх любеньких пережила. Скоро-скоренько і я до них піду* (1, 238).

Розмовний стилістичний компонент міститься у пестливих утвореннях із суфіксом -ечки, що мають обставинне значення, пор.: *тамечки*; *каміння вже натяг — ондечки воно* (1, 128).

Поширені в Тютюнниковій оповіді прислівникові форми на -о, утворені від розмовних лексем на зразок: *смерково, незаміжньо*; *Ану хто тут замерз?.. питається шибеникувато* (1, 93).; – *Там, де й ви! швидко, завчено відповіла Клава і розпринджено одверталася до стіни* (1, 53); *Герасим так і вишкірився з-під вусів і так скрипуче-дурнувато засміявся* (1, 110).

Отже, типові, регулярні словотвірні явища з розмовними ознаками широко представлені в художній оповіді Григора Тютюнника. Вони – засіб створення інтимно-ліричної, стримано-ліричної, часом іронічно-доброзичливої оповіді.

Реалістичне відтворення дійсності пов'язане з лексемами конкретно-предметного значення, які передають відтінки здрібнілості чи згрубілості, фамільярності. Прикметникові, дієслівні, рідше прислівникові, словотвірні моделі виступають засобом естетичної модифікації уснорозмовних описів і ситуацій спілкування.

2.2. Потенційно індивідуально-авторські розмовні словотвірні номінації

Такі словоформи не засвідчені у словниках, у яких принаймні один вихідний компонент (основа чи афікс) характеризується розмовною семантикою.

Саме в таких моделях виявляється уснорозмовна зорієнтованість на почуте й перенесене (тому означене як потенційно авторське словотворення) в художню оповідь народне слово, на розкутість оповідності в стилі Гр. Тютюнника.

Такі словотвірні номінації представлені в групі іменників – назв осіб. Це оцінні назви персонажів за тими чи тими якостями або вадами характерів, за їхніми індивідуальними заняттями.

Зокрема, фіксуємо номінації із суфіксом -щик, -льщик, твірна основа яких вказує на характер діяльності персонажа. У мовно-літературному вживанні такі утворення кваліфікують як такі, що передають значення особи-виконавця дії, процесуальну ознаку [76, с. 179, с. 184]. Як відзначають дослідники, експресивні відіменникові деривати такого типу поширилися на східнослов'янському ґрунті протягом XX ст., і саме експресивно-негативні похідні розмовної сфери виникали на основі сполучення суфікса

-щик з твірними основами, що не належать до назв професій [33, с. 34–35]. У контекстах такі неологізми “орозмовлюються” внаслідок появи ситуативної іронічної оцінки, словотвірної модифікації значення твірної основи: *А ти заходися та й зроби краще! – кричить з місця. – Або мені скажи, я зроблю. Трибунищик* (1, 252) словникове *трибун* у 2-му значенні ‘любитель говорити, ораторствувати’ має ремарку *ірон.* [СУМ, X, с. 251]. Такий афікс може додавати відтінок згрубілості, зневажливості: *дивився й думав: «Помагальщики, секрремент!..»* (1, 288) – словникове розмовне помагач ‘помічник’ [СУМ, VII, с. 110]. Негативна експресивність і стилістична зниженість характерологічних імен на -щик дають підстави вживати їх для номінації осіб, що заслуговують суспільного осуду [33, с. 37].

Віддієслівні емоційно-експресивні новотвори із суфіксами -льник, -йл(о) характеризують, як правило, другорядних персонажів за манерою поведінки ситуативно, з модальністю “чужого” авторського суб’єктивізму, напр.: *кепкувальник, запобігайло; ...підвівся Омелькович, вантажник при сільно і перший виступайло на всіх колгоспних зборах* (1, 155); *Прокинувся й сусіда та до найближчого куняйла: Хто свистить?* (1, 307). Морфологічне оформлення таких слів у середньому роді з флексією -о сприяє створенню негативної або іронічної оцінки персонажів.

Іменники з основами знижено-побутового характеру і книжними суфіксами, які, контрастуючи з основами, надають таким іменникам зневажливого, фамільярного чи іронічного забарвлення, належать до просторічних лексичних засобів, як-от: [хата] *стала найзручнішим місцем для посиденьок, «закурацій»* (2, 239). Уснорозмовна лексема *закурація* синонімічна розмовній кодифікованій *перекур*: *Хто вставав, хто ні. хто подався до виходу на перекур* (1, 280), де словникове слово – *перекур* [СУМ, VI, с. 209]. Книжний формант -аці(я), поєднуючись з питомими українськими основами, надає іменникам розмовної іронічної експресії [33, с. 26].

Г.О. Винокур такі смішні новотвори у живому спілкуванні відносить до жаргонізованої мови, т. зв семінарських слів на зразок *заведенция, изведенция, лупсенция, поведенция, потаканция, секуция* тощо засвідчених ще у мові російських повістей XVII – XVIII ст.: “Немає смислу сперечатися про те. придумав письменник це слово чи ні, тому що саме життя придумує такі слова і вирази щохвилини, – треба лише вміти їх підслухати та закріпити у художньому втіленні” [пор. 24, с. 400–401].

Висновок до розділу

Отже, такі потенційно індивідуально-авторські розмовні словотвірні номінації відображають різноманітні форми мовної гри, гри як однієї з визначальних потреб людини, яку письменник умотивовує оповідними функціями того чи того мовного знака.

Більшість словотвірних явищ в аналізованій художній оповіді мають розмовну маркованість із широкою гамою таких оцінок, як-от. доброзичлива іронія, сарказм, співчутливість, лагідність, інтимність і под.

Серед вичленованих типів словотвірних моделей із семантикою розмовності найхарактерніші для індивідуального стилю Григора Тютюнника нейтральні та знижені найменування – власні імена людей, прізвиська. Естетична модифікація назв імен, прізвищ, дій зумовлена відтворювальним характером комунікації “автор – персонаж – читач”. У художній оповіді Гр. Тютюнника, як і в розмовній мові, нейтралізовано здрібніло-пестливу чи згрубілу семантику. Такі словоформи стають стилістично нейтральними знаками безпосереднього, невимушеного спілкування. Водночас зберігається їх стильова ознака художньої оповідності.

Григійр Тютюнник зумів ефективно використати природні потенції регулярного українського словотворення для динамізації та інтимізації зображуваного.

ВИСНОВКИ

Спостереження над функціями побутовизмів у художній оповіді Григора Тютюнника дає можливість уявити письменникового сучасника у збідненому одязі, у практично безрадісному, напруженому повсякденні, наповненому найнеобхіднішими реаліями побуту. Такі описи зовнішнього середовища мають співчутливий або ж іронічно-доброзичливий колорит.

Стилістично нейтральні й розмовні (кодифіковані та некодифіковані) лексеми в аналізованій художній оповіді виступають естетико-стилістичними модифікаторами предметної та психологічно-побутової розмовності, створюючи культурно-історичне темпоральне тло (час Другої світової війни, післявоєнний період, село 50 – 60-х рр.), художній образ соціально-культурного середовища (село, місто), підкреслюючи повсякденність у світоорієнтації, світосприйняття образів-персонажів.

Лексеми з колоритом розмовності кількісно не переважають над стилістично нейтральними, але стереотип функціонального ототожнення ‘розмовне = повсякденне, побутове’ впливає на сприйняття й стилістично не маркованих одиниць з предметним значенням, мовно-предметних знаків побутовості, як розмовних. Побутовизми як естетично модифіковані складники характерологічної оповідності співвіднесені з ідейно-тематичним змістом творів, їх настроєвістю.

Розмовні синоніми в динамічному портреті персонажів Тютюнникової оповіді – це загальномовні синонімічні одиниці, стилістична функція яких спрямована на природність взаємних оцінок, характеристик тих чи тих дій персонажів, на утвердження чинника суб'єктивної авторської модальності щодо опису мови, рухів, манер персонажів, а отже, на “стирання” різкої різниці між розмовністю висловлень персонажів та коментарів автора-оповідача, який психологічно підлаштований до тональності лаконічних, часом емоційно-експресивних, уснорозмовних

характеристик у стилізованих (чи відтворених) текстових комунікативних ситуаціях.

Прізвиська – це той шар уснорозмовної лексики, який постійно поповнюється новими структурними й семантичними моделями, чутливо реагує на мовну й життєву реальність. Оті специфічні індивідуальні риси характеру, зовнішності та звичок людей у текстовій позиції набувають певного художнього смислу, стають звуковим ореолом людини. Вони мають виразне смислове навантаження, передають національний колорит, мають соціальну аксіологічність. Через них впізнається живомовна, розмовно-побутова стихія оповідань. Григійр Тютюнник за допомогою таких елементарних одиниць мови, як ім'я, зміг виразити своє ставлення до життя та людини, про яке читаємо в його щоденникових записах: “Мила моя *людино*, ніколи я не скажу про тебе чорного слова!”.

Лайливі одиниці мови, виконуючи в художній оповіді функцію характерологічно-номінативну, водночас виступають експресивними засобами означення почуттів, емоцій того, хто говорить. Їхня функція в художній оповіді – передати, відтворити живомовність ситуацій спілкування в усьому обширі їх емоційно-експресивного наповнення.

Загалом емоційно забарвлена лексика в Тютюнниковій оповіді стає основою гумористичних конотацій у висловленнях від легкої доброзичливої іронії, ліричної усміхненості в оцінці людини-персонажа, ситуації до підкреслення вульгарності, зневажливості у ставленні до людей. Оцінна номінація – це джерело відтворення й пізнання емоційно-психологічних станів персонажів у різних комунікативних ситуаціях, засіб моделювання їх характерів.

Сільська повсякденність у художній оповіді Григора Тютюнника виступає тою основою, в якій моделюються соціокультурні різновиди розмовно-побутової практики. Жаргонізми, елементи суржика, просторіччя

– це ареалізми, вкраплення на тлі міцного південно-східного континууму, в якому реалізується розмовна норма національної мови.

“Орозмовлення” та психологізація – прояви динамічного поліфонізму, ракурси встановлених оповідачем антропоморфізованих взаємозв’язків людини та природи. Через ці механізми реалізується найвища мета мистецтва самопізнання людства, безкінечності взаємовідносин природи та людини.

Серед вичленованих типів словотвірних моделей із семантикою розмовності найхарактерніші для індивідуального стилю Григора Тютюнника нейтральні та знижені найменування – власні імена людей, прізвища. Естетична модифікація назв імен, прізвищ, дій зумовлена відтворювальним характером комунікації “автор – персонаж – читач”. У художній оповіді Гр. Тютюнника, як і в розмовній мові, нейтралізовано здрібніло-пестливу чи згрубілу семантику. Такі словоформи стають стилістично нейтральними знаками безпосереднього, невимушеного спілкування. Водночас зберігається їх стильова ознака художньої оповідності.

Григір Тютюнник зумів ефективно використати природні потенції регулярного українського словотворення для динамізації та інтимізації зображуваного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврахов Т.Г. Художня спадщина Григора Тютюнника. Григор Тютюнник: Тези доп. республ. наук.-практ. конф. Луганськ, 1991. С. 36-37.
2. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики . Москва, 1975. 504 с.
3. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Ф. Достоевского. Москва, 1979. 318 с.
4. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної девіатології. Львів, 2000. 236 с.
5. Бевзенко А.Т. Лексическая синоніміка романов Михаила Стельмаха: Автореф. канд. філол. наук. Одеса, 1968. 21 с.
6. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 210 с.
7. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
8. Белей Л. Нова українська літературно-художня антропонімія: проблеми теорії та історії. Ужгород, 2002. 176 с.
9. Белей Л. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії ХІХ – ХХ ст. Ужгород, 1995. 120 с.
10. Белей Л.О. Літературно-художня антропонімія як мовно-стилістичний засіб розкриття характерів персонажів // Українська мова та література в школі. – 1993. – №7. – С. 36-39.
11. Библик С.П. Діалектне слово у словнику і в тексті / С.П. Библик // Семантика мови і тексту. VII міжнар. конференція. – Івано-Франківськ: Плай, 2003 р. – С. 46–50.
12. Библик С.П. Естетична модифікація народнорозмовності в ідіостилі Григора Тютюнника: Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.02. – К., 1994. – 25 с.
13. Библик С.П. Народнорозмовність як естетично-стилістична категорія / С.П. Библик // Наукові записки. Серія «Філологія». – Остріг, 2000. – С. 24-29. Библик С.П. Народнорозмовність як категорія історії літературної мови // Вісник Луганського педуніверситету, 2000. – №4. – С. 106-109.

14. Бибик С.П. Роль народнорозмовного мовлення у процесі кодифікації загальнонаціональної мови / С.П. Бибик // Етнос. Культура. Нація. Вип. 2. – Дрогобич, 2001. – С. 213–217.
15. Білодід І.К. Проблеми сучасного життя мови / І.К. Білодід // Усне побутове літературне мовлення. – К., 1970. – С. 8
16. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика: проблеми семантики і функціонування: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 2006. 36 с.
17. Бублейник Л. В. Особливості художнього мовлення. – Луцьк: Вежа, 2000.
18. Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. Пер. з рос. – К.: Довіра, 1993. – 414 с.
19. Вакульчук С.П. Морфологічні діалектні особливості в мовотворчості Б. Лепкого / С.П. Вакульчук // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. Вип. IV, 2001.
20. Валюз З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові: Монографія. Київ – Полтава, 2005. 356 с.
21. Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. Москва, 1981. 320 с.
22. Виноградов В.В. Русский язык Грамматическое учение о слове. Москва, 1972. 614 с.
23. Винокур Г.О. О языке художественной литературы. Москва, 1991. 448 с.
24. Вічна загадка любові: Літературна спадщина Григора Тютюнника, спогади про письменника. Київ, 1988. 495 с.
25. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики / П.Ю. Гриценко. – К.: Наукова думка, 1990. – 268 с.
26. Гриценко П.Ю. Мови чисті джерела / П.Ю. Гриценко // Культура слова – К., 1983. – Вип. 25.
27. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наукова думка, 1990. – 268 с.

28. Гриценко П.Ю. Мови чисті джерела // Культура слова – К., 1983. – Вип. 25.
29. Гриценко Т.Б. Власні назви як засіб стилетворення в українській історичній прозі другої половини ХХст. (на матеріалі романів про Б.Хмельницького) // Автореф. на здоб. наук. ступ. канд. філол. н. – К., 1998.
30. Грицютенко І.Є. Естетична функція художнього слова в українській прозі 30-60 років ХІХ століття. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1972. – 180 с.
31. Гут Н.В. Слова автора при прямій мові в системі художнього тексту: (На матеріалі творчості Григорія та Григора Тютюнників: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2009. 20 с.
32. Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Словотвір, синонімія, стилістика. Київ, 1982. 169 с.
33. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного мовлення. – К., 1973.
34. Дуйчак М. Прізвиська та їх мотивованість // Проблеми сучасної ареалогії. – К., 1994.
35. Дятчук В.В., Пустовіт Л.О. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови. Київ, Наукова думка, 1983. 155 с.
36. Дятчук В.В., Пустовіт Л.О. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1983. – 156 с.
37. Дяченко Л.Н. Фольклорна символіка як засіб відображення національного світобачення // Мовознавство. – 1997. – №2-3. – С. 61-67.
38. Єрмоленко С.Я. Мовні образи як символи української ментальності / С.Я. Єрмоленко // Матеріали наук.-практ. конф.: Формування національної самосвідомості студентів вузів і загальноосвітніх шкіл. – К., 1994.

39. Єрмоленко С.Я. Сучасна літературна мова і діалекти / С.Я. Єрмоленко // Рідне слово. – 1972. – Вип.6. – С. 6–18.
40. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова/ С.Я. Єрмоленко. – К.: Наукова думка. – 1987. – 242 с.
41. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності. (Стилістика та культура мови). Київ. Довіра, 1999. 431 с.
42. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови / Ф.Т. Жилко. – К., 1966.
43. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови / Ф.Т. Жилко. – К., 1966.
44. Зеленько А.С. Про деякі функції діалектизмів у мові художньої літератури / А.С. Зеленько // Культура слова. – Вип. 22. – К., 1982. – С. 39–41.
45. Земская Е.А. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. Москва, 1981. 276 с.
46. Кобилянський Б.В. Діалект і літературна мова / Б.В. Кобилянський. – К., 1960.
47. Козачук Г.О. Взаємодія літературної і діалектної побутової лексики / Г.О. Козачук // Мовознавство. – 1985. – №2. – С. 44–47.
48. Кононенко В.І. Символи української мови / Віталій Кононенко. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272 с.
49. Ларин Б.А. Эстетика слова и язык писателя: Избранные статьи / Б.А. Ларин. – Л.: Худ. лит., 1974. – 284 с.
50. Лагутіна А.В. Стилістично-естетичні критерії добору слів. *Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики*. Київ, Наукова думка, 1972. С. 149–167.
51. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления (Проблемы семантики). Новосибирск, 1986. 230 с.
52. Мова і час: Розвиток функціональних стилів сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1977. – 237 с.

53. Мова і час: Розвиток функціональних стилів сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1977. – 237 с.
54. Митрополит Іларіон Наша літературна мова. – Вінніпег.: Наша культура. – 1958.
55. Мінасян В.І. Розмовна лексика і експресія / В.І. Мінасян // Культура слова. – К.: Наукова думка, 1985. – Вип.28. – С. 17–20.
56. Муромцева О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О.Г. Муромцева – Х.: Вид-во при ХДУ «Вища школа», 1985. – 152 с.
57. Муромцева О.Г. Стилiстична диференціяція лексики української літературної мови / О.Г. Муромцева // Українська мова і література в школі. – 1978. – №12. – С. 32–39.
58. Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови. Харків, 2007. 302 с.
59. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Литературно-критические работы. В 2-х томах. Москва, 1989. Т.1. 542 с.
60. Петрищева Е.Ф. Стилистически окрашенная лексика русского языка. Москва, Наука. 222 с.
61. Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. Київ, 1976. 288 с. 320
62. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру. Київ, Наукова думка. 1990. 528 с.
63. Русанівський В.М. Народнорозмовна мова як джерело розвитку східнослов'янських літературних мов ХVІ – початку ХVІІІ ст. / В.М. Русанівський – К., 1978.
64. Самойлова І.А. Розвиток семантичної структури слів в українській і російській мові / І.А. Самойлова. – К., 1995.
65. Сологуб Н.М. Мовний світ Олеся Гончара / Н.М. Сологуб. – К.: Наук. думка, 1991. – 140 с.

66. Селіванова Нариси з української фразеології (психолінгвістичний та етнокультурний аспекти): Монографія. Київ – Черкаси: Брама, 2004. 276 с.
67. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови / Леся Ставицька. – К., 2003.
68. Ставицька Л. Суржик: термінологічно-поняттєва парадигма. *Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць*. Київ, 2001. С. 271-274.
69. Ставицька Л. Урбаністичні форми мовної комунікації в творах Панаса Мирного. *Панас Мирний і літературний процес*. Полтава, 2000. С. 111-114.
70. Стишов А.О. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі засобів масової інформації). Київ, 2005. 388 с.
71. Сучасна українська літературна мова / за ред. А.П. Грищенка – К.: Вища школа, 1997.
72. Сучасна українська літературна мова / за ред. А.П. Грищенка – К.: Вища школа, 1997.
73. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія. Луганськ, 2003. 362 с.
74. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. Київ, 2007. 495 с.
75. Украинская грамматика / Отв. ред. В.М. Русановский. Київ, 1986. 306 с.
76. Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2007. 856 с.
77. Чабаненко В. А. Пестливо-зменшувальні форми прикметників у «Народних оповіданнях» Марка Вовчка. *Наукова сесія, присвячена 100-річчю з часу першого видання «Народних оповідань» Марка Вовчка: Тези доп.* Запоріжжя, 1957. С.36-37.
78. Шамота А.М. Переносне значення слова в мові художньої літератури / А.М. Шамота. – К.: Наукова думка, 1967. – 126 с.
79. Шевченко Л.Л. Язык современного украинского рассказа: Автореф. дис ... канд. филол. наук. Київ, 1989. 17 с.

80. Шевчук С. Народна культура Волині у спадщині У. Самчука / Степан Шевчук // Народна творчість та етнографія. – 2001. – №1–2. – С. 6–12.
81. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика / Д.Н. Шмелев. – М.: Просвещение, 1977. – 235 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

СУМ – Словник української мови / За заг. ред. І.К.Білодіда. – Т.І-XI. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.

Сл. Гр. – Словарь української мови [упорядкував з додатками власного матеріалу Борис Грінченко]: у 4-х т. – К., 1907-1909.

СС

ВТССУМ

ФСУМ Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін.. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.

УФСУМ

ІС